

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Licht

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 5, nr. 2 | augustus 2015

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 5, nr. 2 | 2015
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Leen Breyne, Paul Degraeve,
Heidi Deneweth, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Nele Provoost,
Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Tijn Vereenoghe,
Tom Verschaffel.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingskosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingskosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Groenerei (Brugge)
(Foto: Phupe - Licensed under CC
BY-SA 3.0 via Wikimedia Commons)

ISSN 2034-6263

INHOUD

Licht TIJL VEREENOGHE	4
Licht zonder zicht Burenovereenkomsten rond lichtinval en privacy in vroegmodern Brugge HEIDI DENEWETH	6
Opkomst en verspreiding van gas- en elektrisch licht Gent als verlichte en belichte stad (1823–2001) LUC DEVRIESE	22
Virtueel lichtbaken Het verlichtingsontwerp van de Citroën-toonzaal in Brussel RUTH HOMMELEN EN THOMAS STROOBANTS	36
Het licht scheen in de duisternis Lichtsymboliek en erfgoed van de vrijmetselarij JIMMY KOPPEN	48
De Molsse lichtstoeten Een verhaal van traditie, vooruitgang en licht STEFAN WECKX EN JANNA LEFEVERE	62

In december 2015 verschijnt het themanummer 'Lichaam'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Rituelen', 'Rampen' en 'Voeding'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Licht

In 2015 is het precies duizend jaar geleden dat de Arabische wetenschapper Ibn Al-Haytham een zevendelig werk publiceerde over de werking van het licht. Deze 'Kitab al-Manazir' bevatte een reeks vernieuwende inzichten over de optica, waarop wetenschappers nog tot in de renaissance zouden verderbouwen. De duizendste verjaardag van de baanbrekende publicatie van Ibn Al-Haytham was voor Unesco en de Verenigde Naties dan ook de aanleiding om 2015 uit te roepen tot het 'Internationaal Jaar van het Licht'. In het kader van dit feestjaar worden over de hele wereld activiteiten georganiseerd om het belang van licht voor ons dagelijks leven te benadrukken.

Licht speelt niet alleen een belangrijke rol in de natuur, maar het heeft door de geschiedenis heen onder meer gezorgd voor doorbraken in de (digitale) communicatie, de geneeskunde en andere wetenschappen. Daarnaast heeft licht ook een niet te onderschatten impact gehad op de ontwikkeling van kunst, cultuur en erfgoed. Met dit themanummer over licht en verlichting wil de redactie van Tijd-Schrift het potentieel van deze thema's voor de lokale erfgoedwerking illustreren. Verschillende auteurs behandelen intrigerende aspecten van licht en verlichting, van de stedenbouwkundige afspraken rond licht in de vroegmoderne tijd tot het dynamische gebruik van verlichting in het immaterieel erfgoed van de eenentwintigste eeuw.

Heidi Deneweth neemt ons in een eerste, uitgebreide bijdrage mee naar het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge. Aangezien het wooncomfort van de Bruggeling in deze periode vooral afhankelijk was van de natuurlijke lichtinval, vormde dit aspect een belangrijk aandachtspunt bij de keuze of de aanpassing van woningen. Discussies over licht en privacy geven ons tevens een inkijk in de evoluerende sociale verhoudingen in stedelijke buurten en de interactie tussen woningen, hun eigenaars en huurders. Om dergelijke elementen goed te begrijpen, is er nood aan microhistorisch onderzoek, waarbij Deneweth in haar bijdrage focust op de rol van burenovereenkomsten.

In een volgende bijdrage onderzoekt Luc Devriese hoe de opkomst en verspreiding van kunstlicht verliepen. Hij gebruikt hiervoor de stad Gent als case-study. De gelijktijdige opgang van gas en elektriciteit en de concurrentie tussen beide lichtbronnen biedt een boeiend inzicht in de technologische mogelijkheden rond 1900 en werpt tevens een licht op het stedelijk beleid. Waarom koos de Gentse overheid voor licht in bepaalde wijken en werden andere lange tijd aan hun lot overgelaten? De introductie van kunstlicht had een impact op het imago van de stad. Net zoals vandaag presenteerde Gent zich honderd jaar geleden al als een 'verlichte' en 'belichte' stad.

Vanaf het interbellum wordt kunstlicht expliciet geïntegreerd in de architectuur van nieuwe gebouwen. Ruth Hommelen en Thomas Stroobants bespreken in hun bijdrage het ontwerp van de bekende Citroëngarage in Brussel, een gebouw dat ook anno 2015 nog volop in de actualiteit staat. Het gebouw, waarvoor nu een nieuwe bestemming wordt gezocht, werd tijdens het interbellum geconcipieerd als een virtueel lichtbaken aan de Brusselse haven. Kenmerkend voor deze lichtarchitectuur is dat de architect tijdens het ontwerpproces nadrukkelijk nadenkt over het nachtelijke uitzicht van het gebouw en daarom een lichtconcept uitwerkt, meestal in samenspraak met verlichtingsdeskundigen. Aan de hand van verschillende bronnen onderzoeken Hommelen en Stroobants in welke mate het originele lichtontwerp ook effectief werd gerealiseerd.

Jimmy Koppen focust vervolgens op de lichtsymboliek en het erfgoed van de vrijmetselarij, een weinig gekend thema dat toch de nodige onderzoeksmogelijkheden biedt. De symbolen en rituelen van vrijmetselaars zijn onder meer gebaseerd op de tegenstelling tussen licht en duisternis. Koppen tracht in zijn bijdrage het belang van deze symboliek te ontrafelen. Waarom wordt in het immaterieel erfgoed van de vrijmetselaars zo vaak verwezen naar het licht? En wat is hiervan de achterliggende betekenis? Vervolgens onderzoekt Koppen of de lichtsymboliek ook per definitie aanwezig is in het materiële erfgoed. Zijn vrijmetselaarstempels gebouwd en ingericht met de bedoeling om in te spelen op de tegenstelling tussen licht en duisternis? Of speelt dit element een veel beperktere rol? Hoewel de vrijmetselarij niet het meest toegankelijke onderwerp lijkt, biedt de auteur de geïnteresseerde lezer enkele onderzoeksinstenen aan.

Dit themanummer sluit af met een boeiend voorbeeld uit de hedendaagse immaterieel-erfgoedpraktijk. Stefan Weckx en Janna Lefeveré tonen aan welke rol licht speelde en speelt in de Molse lichtstoeten, een traditie die in 2012 op de Vlaamse inventaris van het immaterieel erfgoed werd opgenomen. In het kader van de borging van dit immaterieel erfgoed werd de voorbije jaren heel wat onderzoek gedaan naar het ontstaan en de evolutie van deze typische lichtstoeten. Aan de hand van een uitgebreid arsenaal aan bronnen wordt heel wat duidelijk over hun karakteristieken en hun inbedding in de lokale gemeenschap. Daarnaast krijgen we een zicht op het belang van 'licht' en de evolutie van lichttechnologie in de Molse stoeten.

Uit de verschillende bijdragen blijkt dat licht en verlichting door de geschiedenis heen een belangrijke rol speelden en dat het thema ook nu nog relevant is voor de (lokale) erfgoedpraktijk. De auteurs signaleren in hun bijdragen verschillende hiaten in de kennis en reiken alvast een aantal relevante bronnen aan. De redactie van Tijd-Schrift hoopt dan ook dat dit nummer voor veel lezers een uitnodiging vormt om zelf met het thema aan de slag te gaan.

Namens de redactieraad

Tijl Vereenoghe

115

ST
SHI INC

Licht zonder zicht

Burenovereenkomsten rond lichtinval en privacy in vroegmodern Brugge*

Heidi Deneweth

Brugge, 1736. Joannes Vander Stricht, proost van de Onze-Lieve-Vrouwkerk, woonde in een ruim huis aan de Ridderstraat nummer 13.¹ Zijn buurvrouw in nummer 11 was de rijke Marie Therese de Cridts. Als geestelijke dochter bleef zij bewust ongehuwd en leidde ze een vroom leven in dienst van de kerk.² Ze had dan ook een goede verstandhouding met de proost. De Ridderstraat was één van de meest prestigieuze, residentiële buurten van Brugge, waar edellieden, burgemeesters, advocaten en rijke clerici hun eigen huizen bewoonden. Ze onderhielden die goed en pasten ze vlot aan hun eigen noden of de laatste modetrends aan. Toen proost Vander Stricht in 1736 besloot om zijn schermgevel te verbouwen tot een lijstgevel met mansardedak had hij daarvoor de toestemming van zijn buurvrouw nodig: het dak zou immers op een gemeenschappelijke zijmuur steunen waardoor ook de bestaande dakgoot moest worden heraangelegd. Marie Therese de Cridts uitte haar bezorgdheid over het feit dat dit hogere dak haar lichtinval vanaf de zuidkant ernstig zou belemmeren en bedong dat de proost de zijkant van het dak op minimum drie voet (82 centimeter) van haar zijvensters zou plaatsen en de wand zou witten waardoor reflectie de lichtinval in haar huis zou optimaliseren. Beide partijen legden hun afspraken keurig vast in een burenovereenkomst met de vermelding dat ook toekomstige bewoners de vensters nooit ofte nimmer zouden mogen verduisteren.³

De proost en de geestelijke dochter losten het probleem van verminderde lichtinval in onderlinge overeenstemming op, maar niet iedereen kon op zoveel wederzijds begrip rekenen. Een voldoende, natuurlijke lichtinval verhoogt het wooncomfort, maar nu kunnen wij ons nog moeilijk voorstellen hoe cruciaal dit was in tijden waarin alleen kaarslicht of olielampen voor een – eerder beperkte – bijkomende verlichting zorgden. Zeker in dichtbebouwde stedelijke omgevingen waakten eigenaars en huurders er daarom zorgvuldig over dat hun burens de bestaande lichtpunten niet verduisterden. Als een buur zich in zijn privacy aangetast voelde door een reële of vermeende inkijk in zijn leefruimte of tuin, kon hij immers heel eenvoudig een struik of een klimplant voor dat bewuste venster laten groeien. Dergelijke situaties moeten zo frequent tot conflicten hebben geleid dat een stad als Brugge concrete aanbevelingen over de constructie van vensters als expliciete bouwtechnische richtlijn in haar gewoonterecht heeft opgenomen (wat verder in de tekst aan bod komt).⁴ Uitzonderingen op die richtlijnen waren altijd mogelijk, mits daarover burenovereenkomsten in de vorm van erfdiensbaarheden werden afgesloten.⁵ Hun bindend karakter maakte ze voor volgende generaties eigenaars soms tot een bron van ergernis waarvoor zij dan weer een creatieve oplossing probeerden te vinden. Een analyse van dergelijke burenovereenkomsten, erfdiensbaarheden en de conflicten errond leert ons niet alleen veel over bouwtechnische

Foto links: Begijnhof 28, Brugge © Dienst Monumentenzorg Brugge. Deze woning in het Begijnhof heeft niet meer de originele ramen, maar is wel historiserend gerenoveerd met tweedelige schuiframen met een vaste middenstijl. Schuiframen kwamen tot de negentiende eeuw heel frequent voor in Brugge, maar zijn daarna vrijwel allemaal vervangen door kruisramen. Op de gelijkvloerse verdieping ziet men een wentelraampje, ideaal om de woning te verluchten zonder het hele raam te moeten open zetten.

* Ik draag dit artikel graag op aan de onlangs overleden Daniel Lievois, één van de *founding fathers* van het Gentse huizenonderzoek en een gedreven historicus die menigeeen wist te begeisteren. Deze tekst is gebaseerd op H. Deneweth, *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Brussel 2008) (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling). De illustraties zijn gekozen in overleg met Brigitte Beernaert, Joris Nauwelaerts en Thomas Wets van de Dienst Monumentenzorg, Brugge, waarvoor dank.

- 1 In het artikel zijn de woningen aangeduid met het huidige huisnummer om de identificatie ervan te vereenvoudigen. Op de website <http://www.kaartenhuisbrugge.be> biedt het huidige huisnummer een toegang om historische en kadastrale gegevens van deze huizen op te zoeken.
- 2 Geestelijke dochters waren vrouwen die ongehuwd bleven en een vroom leven buiten het klooster leidden, hetzij individueel, hetzij in kleine leefgemeenschappen: M. De Vroede, *'Kwezels' en 'zusters'. De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Brussel 1994); M. Monteiro, *Geestelijke maagden: leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996).
- 3 Stadsarchief Brugge (verder SAB), Oud archief (verder OA), reeks 198, *Protocollen van de klerken van de vierschaar* (verder 198), nr. 483, f° 1 vv. De verkoopakte dateert van 15 december 1751 maar vermeldt de burenovereenkomst uit 1736.

veranderingen, zoals in dit concrete geval de evolutie van het venster, maar geeft ons ook een unieke inkijk in de manier waarop burenen met elkaar omgingen en hoe en waarom die burenenrelaties veranderden doorheen de tijd.

In deze bijdrage staan we eerst kort stil bij de juridische context van erfdiensbaarheden en de bronnen waarin erfdiensbaarheden aan bod komen. Deze afspraken, die overigens ook werden vastgelegd voor gemeenschappelijke muren, dakgoten, waterafvoeren, waterputten en toiletten, zijn een uitstekende bron om veranderingen in de materiële ruimte en in sociale samenlevingsvormen te documenteren. Hoewel onze casestudy vroegmodern Brugge is, zijn vergelijkbare erfdiensbaarheden ook in tal van andere steden te vinden.⁶ Vervolgens richten we ons heel specifiek op vensters en tonen we aan hoe laatmiddeleeuwse en vroegmoderne veranderingen in de stedelijke ruimte enorme implicaties hadden voor de lichtinval in huizen, wat op termijn heeft geleid tot de ontwikkeling van grotere en heldere glasramen. Vervolgens bespreken we discussies over 'licht en zicht' en onderzoeken we hoe die ons een inkijk kunnen bieden in de evoluerende sociale verhoudingen in stedelijke buurten.

Burenovereenkomsten en erfdiensbaarheden

In laatmiddeleeuwse stedelijke omgevingen zijn burenregels geleidelijk aan tot stand gekomen. Stedelijke wetgeving met een impact op de concrete woon-situatie richtte zich vooral op het beschermen van de openbare veiligheid en hygiëne op stedelijk niveau of op de interactie tussen publieke en private ruimte. Deze bijdrage zal hier niet over handelen. Wel kijken we naar de specifieke regels rond burenrecht die gegroeid zijn vanuit de rechtspraktijk.⁷ Omdat buren voornamelijk conflicten kregen rond bouwtechnische kwesties, gingen bouwspecialisten in dienst van de overheid het probleem ter plaatse bekijken en zochten ze – net zoals vrederechters dat vandaag doen – een goede oplossing voor beide partijen.⁸ Uitspraken hieromtrent werden bijgehouden om de zaak ook in de toekomst te kunnen opvolgen en ze desgewenst als precedent aan te halen bij toekomstige disputen elders.⁹ Geleidelijk aan leidde dit tot een stedelijk burenrecht gebaseerd op oudere rechtsregels en rechtspraak: in Brussel werd dit gecompileerd in 1451, in Mechelen in 1467, in Antwerpen in 1520 en 1545.¹⁰ Voor Brugge bestond wellicht ook al een ouder burenrecht, maar dat is niet bewaard gebleven. De essentie ervan werd evenwel opgenomen in het gewoonterecht dat begin zeventiende eeuw gehomologeerd werd. Toch bleven de regels vrij algemeen omdat ze geen bindend karakter hadden maar wel de algemene richtlijnen naar de bevolking communiceerden en tegelijkertijd voldoende flexibiliteit voorzagen voor specifieke problemen die via erfdiensbaarheden konden worden opgelost. Wat de vensters in Brugge betreft, verwijzen we naar het tweede artikel van de 22ste titel van de keure (gewoonterecht). Dat stelde dat iedereen vensters in zijn eigen muren mocht maken om er 'licht door te nemen waar hem dat beliefd', tenzij er erfdiensbaarheden bestonden die het tegendeel vereisten. Indien de vensters echter onder manshoogte stonden en uitkeken op het erf van de burenen, moesten het vaste constructies zijn, voorzien van glas en tralies.¹¹

Waar burenregels gelijke rechten en plichten voor beide burenen nastreefden, waren erfdiensbaarheden onevenwichtiger van aard omdat ze één buur meer rechten gaven dan een andere. Daarenboven waren de lasten soms onevenwichtig verdeeld, bijvoorbeeld door een afwatering toe te laten via het erf van een buurman of door een passagerecht door een tuin te regelen.¹² Dat dergelijke 'lastige' erfdiensbaarheden in beginsel aanvaard werden, had soms te maken met het feit dat meerdere bouwtechnische problemen tegelijkertijd waren geregeld, waarbij het op verschillende deelaspecten een beetje geven en nemen was. Erfdiensbaarheden waren wegens hun erfelijke karakter ook

4 L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Tome second. Coutumes de la ville de Bruges* (Brussel 1875) 62–64.

5 Erfdiensbaarheden waren lasten van of op belendende percelen zoals een afwateringsgreppel via de tuin van een buurperceel, het onderhouden van een gemeenschappelijke waterput of beerput of het doorgangsrecht via een private weg. Ze komen verder in de tekst uitgebreider aan bod.

6 Het juridisch kader voor meerdere steden en regio's in de Zuidelijke Nederlanden wordt gedetailleerd besproken in P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) daar vooral 205–211. Een goed werk op vlak van milieugeschiedenis is P. Maclot en W. Pottier (reds.), *'n Propere tijd!? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500–1800)* (Antwerpen 1988).

7 Deze paragraaf is gebaseerd op het werk van Dave De ruysscher die deze problematiek vanuit een juridisch standpunt beschreef en concreet uitwerkte rond het thema van ecologische geschiedenis. D. De ruysscher, 'Ter minster schade'. Milieurecht en -rechtspraak tussen burenen te Antwerpen en Mechelen', *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 9 (2007) 83–97; id., 'La protection légale et judiciaire contre les nuisances environnementales à Anvers et à Malines (16e–17e siècles)', in: V. Demars-Sion, C. Pfister en R. Martinage (reds.), *Droit et environnement. Actes des Journées Internationales tenues à Boulogne-sur-Mer du 25 au 28 mai 2006* (Lille 2009) 39–48. Voor wie meer wil lezen over de inhoud en de toepassing van privaatrecht in het algemeen, verwijzen we naar Godding, *Le droit privé*, die de verschillende aspecten van het privaatrecht genuanceerd uitlegt, met tal van literatuurverwijzingen voor verschillende steden en regio's in de Zuidelijke Nederlanden.

8 In Brugge regelden de 'deelmannen' de kwesties met betrekking tot aanpalende erven; in Antwerpen deden de 'erfscheiders' dat.

9 SAB, OA, reeks 168, *deelmannen* en reeks 283, *ferie thesaurie* bevatten registers met verwijzingen naar bouwkundige aanpassingswerken aan private woningen en uitspraken van deelmannen.

10 De ruysscher, 'Ter minster schade', 87. De vroege ordonnantie van Brussel is uitgebreid besproken in J. Mosselmans en P. Godding, 'De verordening van de Brusselse magistratuur van 2 december 1451 inzake afpaling en buurschap', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41 (2000) 6–57.

Sint-Jansstraat 13, Brugge © Dienst Monumentenzorg Stad Brugge. Bij renovatiewerken in 1999 trof men in de oostgevel van deze woning een dichtgemetseld raam aan. De tralies die directe inblik bij de burens onmogelijk moesten maken, waren nog aanwezig. Ze zijn geconserveerd bij de verbouwing.

bindend voor toekomstige generaties eigenaars en ze konden pas teniet gedaan worden in wederzijdse overeenstemming tussen beide partijen. Aangezien vele erfdiensbaarheden op het vlak van gemeenschappelijke zijgevels, toiletten en waterputten uit de middeleeuwen dateerden, is de context van de oorspronkelijke situatie soms moeilijk te achterhalen, maar de latere aanpassingen zijn beter gedocumenteerd. Een concreet voorbeeld over een goede vorm van samenwerking is de burenovereenkomst die timmerman Ghysebrecht Andries, eigenaar van het huis *Den Zwarte Leeuw* aan de Eekhoutstraat, in 1632 afsloot met zijn buurman Boudewijn Roels, eigenaar van de bakkerij *Den Gouden Cop*. *Den Zwarte Leeuw* was een relatief klein huis, dat geen rechtstreekse afwatering naar het achterliggende Pandreitje had. Het regenwater viel rechtstreeks van het dak in de *ozendrop* (afwateringstrook) tussen beide huizen. Zowel het regenwater als het huishoudelijk afvalwater van *Den Zwarten Leeuw* liepen dan

11 L. Gilliodts-van Severen, *Coutumes ... ville de Bruges*, I, 62–64.

12 De ruysscher, 'Ter minster schade', 87.

via een greppel door de tuin van buurhuis *Den Gouden Cop* naar de Geerolfstraat, vanwaar het water kon wegvloeien naar het Pandreitje. Bakker Roels wou zich echter van die erfdienstbaarheid ontdoen, maar snapte zeer goed dat buurman Andries dan met afwateringsproblemen zou kampen; hij wou hem niet nodeloos op kosten jagen. Daarom stelde Roels voor op eigen kosten een gemeenschappelijke dakgoot aan te brengen, waarvan Andries het water zou mogen opvangen in zijn eigen waterreservoir. Wanneer dat reservoir echter door hevige regenval zou overstromen, bleef de mogelijkheid bestaan om het overtollige regenwater af te leiden via het erf van Roels. Huishoudelijk afvalwater, dat wellicht voor geurhinder en vetneerslag zorgde, wou Roels echter niet meer over zijn eigen erf zien stromen. Hij leverde zijn buurman daarom de nodige stenen om op zijn eigen erf een zinkput te construeren waarin dat water zou wegvloeien. Zo werd een afwateringsprobleem opgelost tot genoegen van beide burenen.¹³

13 SAB, OA, 198, nr. 397, f° 69 v.

Precies omdat erfdienstbaarheden in principe in wederzijdse overeenstemming gecreëerd, gewijzigd of geannuleerd werden, kunnen ze ons behalve over bouwtechnische veranderingen ook veel leren over burenrelaties

We zullen verder aantonen dat niet iedereen de problemen in onderling overleg oploste. Vooral rijke eigenaars bedachten creatieve oplossingen die vooral henzelf ten goede kwamen. Precies omdat erfdienstbaarheden in principe in wederzijdse overeenstemming gecreëerd, gewijzigd of geannuleerd werden, kunnen ze ons behalve over bouwtechnische veranderingen ook veel leren over burenrelaties.

Hoe erfdienstbaarheden bestuderen?

Procesdossiers leveren vaak sappige verhalen over burenconflicten, maar dat blijven losse anekdoten als ze niet duidelijk gekaderd worden in het geheel van bouwtechnische veranderingen of evoluerende burenrelaties. Systematisch onderzoek naar alle veranderingen is dan weer moeilijk uit te voeren op het niveau van een hele stad of gemeente omdat het veel te arbeidsintensief is. Daarom biedt microgeschiedenis een uitkomst, zeker als zich een klein team achter het project kan scharen. Door het onderzoek ruimtelijk af te bakenen tot één of meerdere goed gekozen bouwblokken van telkens ongeveer vijftig huizen kan men bouwtechnische veranderingen en gewijzigde erfdienstbaarheden in hun onderlinge samenhang onderzoeken.¹⁴

De keuze van de bouwblokken is uiteraard afhankelijk van de vraagstelling. Voor mijn onderzoek heb ik drie typewijken gekozen die volledig uit private woonhuizen en bijhorende tuinen bestonden (en dus geen bouwblokken die kloosters, kerken of publieke gebouwen bevatten). Ik wou namelijk nagaan welke impact verschillende sociale groepen op hun concrete leefomgeving hadden en hoe ze zelf omgingen met veranderingen in hun leefomgeving.

14 Een inspirerend voorbeeld is het artikel Y.-H. Le Maresquier-Kesteloot, 'Le voisinage dans l'espace parisien à la fin du Moyen Age: bilan d'une enquête', *Revue Historique*, 122 (1998) tome 298/1, 47–70.

Daarom koos ik drie sociaal verschillende bouwblokken in voldoende ver van elkaar afgelegen buurten in het vroegmoderne Brugge: een elitewijk in het centrum (Ridderstraat-Sint-Walburgastraat), een buurt voor de hogere middenklasse langs één van de grote toegangswegen tot het centrum (Eekhoutstraat) en een lagere middenklasse- en arbeidersbuurt in een meer perifere zone (Sint-Clarastraat). Een systematische analyse van alle individuele veranderingen op perceel- en gebouwniveau, in combinatie met een onderzoek naar eigenaars en huurders reveleert patronen en verbanden die men op het eerste gezicht niet zou vermoeden en die een wezenlijke bijdrage tot de lokale geschiedenis kunnen vormen.¹⁵

De meest voor de hand liggende manier om dergelijk onderzoek te starten, is de nodige informatie over de betrokken huizen en percelen en over hun eigenaars en bewoners te verzamelen en deze informatie verder uit te diepen aan de hand van een brede waaier aan bronnen, iconografisch materiaal en bouwhistorisch onderzoek. Omdat ik zelf vroegmodern Brugge wilde bestuderen, heb ik de primitieve kadasterkaarten van 1835 als vertrekbasis gebruikt om zo naar het verleden toe te werken. Die kadasterkaarten bieden een mooi visueel overzicht van de te bestuderen wijken en tonen de percelen in hun onderlinge samenhang. Daarna ben ik via de aanwijzende tabellen van het kadaster op zoek gegaan naar de vroegst vermelde eigenaars van elk huis. Via de kadastrale leggers 212 kunnen we zoeken naar eigendomswissels (verkoopingen of erfenissen). Via de staten 223 en de opgaven 219 leveren die eigendomswissels verwijzingen op naar de notarissen die de akte van eigendomsoverdracht (verkoop of erfenisverdeling) verleden hebben.¹⁶ Voor wie hiermee snel aan de slag wil gaan, verwijs ik graag naar de in voetnoot vermelde handleidingen voor huizenonderzoek in Brugge, Gent en Antwerpen en naar de meer omstandige werken die de archieven van het kadaster belichten. Daar wordt de kadastrale onderzoeksmethode, die in principe toepasbaar is in heel België, uitgebreid toegelicht.¹⁷

Eens we voor de vroegste eigendomsoverdrachten uit de periode van het moderne kadaster een referentie naar een notaris te pakken hebben, kunnen we – meestal in het rijksarchief, soms in het stadsarchief – de notariële protocollen raadplegen.¹⁸ Met behulp van de naam van de notaris, de datum van de akte en de naam van de oude en nieuwe eigenaars komen we de verkoopakte snel op het spoor. Die verkoopakten bieden ons informatie over de verkoop zelf (voorwaarden, prijs, eventuele hypothecaire lasten). Ze geven soms een beschrijving van het perceel en altijd een overzicht van de bestaande erfdiensbaarheden. Interessant ook is de passage 'herkomst van eigendom' die aanduidt waar, wanneer, van wie en via welke notaris de verkopende partij in het bezit van het perceel is gekomen. Dit biedt voldoende aanknopingspunten om stap voor stap oudere akten op het spoor te komen. Op die manier kunnen we bijna ongemerkt de grens tussen de hedendaagse periode en het ancien régime overschrijden. Afhankelijk van de onderzochte stad of gemeente zullen de oudere akten terug te vinden zijn in de notariële protocollen van het Oud Notariaat of in de schepenregisters (afhankelijk van de gemeente in het Rijksarchief of het Stadsarchief te vinden) of in het geval van Brugge in de protocollen van de klerken van de vierschaar (goed te vergelijken met de schepenregisters elders). Deze retrogressieve werkwijze leidt ons van heden naar verleden, vaak tot halverwege de zestiende eeuw. Vanaf dat moment zijn er meer hiaten in het bronnenmateriaal en wordt het onderzoek moeilijker.¹⁹

Voor steden zoals Brugge, Antwerpen, Leuven en Brussel bestaan er echter vroeg-kadastrale reeksen die het mogelijk maken eigenaarsgeschiedenissen van hele bouwblokken te reconstrueren vanaf de zestiende of zeventiende

- 15 Of zoals Giovanni Levi het uitdrukt: *The unifying principle of all microhistorical research is the belief that microscopic observation will reveal factors previously unobserved* (G. Levi, 'On Microhistory', in: P. Burke, *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1993) 93–113).
- 16 De leggers 212 sommen de opeenvolgende eigenaars per perceel op en duiden aan in welk jaar een perceelwijziging of een eigendomsoverdracht gebeurde. De perceelwijzigingen zijn verder gedocumenteerd in de mutatieschetsen 207; de eigendomsoverdrachten zelf zijn iets uitgebreider beschreven in de staten 223 en de opgaven 219. Die laatste bronnenreeks geeft de nodige verwijzingen naar de datum van de eigendomsoverdracht en de notaris voor wie de akte verleden werd.
- 17 **Brugge:** H. Deneweth, J. D'hondt en K. Leenders (reds.), *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners* (Brugge 2001) (Leven in oude huizen III); **Gent:** L. Charles e. a., *Huizenonderzoek in Gent: een handleiding* (Gent 1994); L. Charles e. a. *Erf, huis en mens, huizenonderzoek in Gent* (Gent 2001); **Antwerpen:** *Wat een huis je vertelt. Huizenonderzoek in het Felix Archief* (http://www.felixarchief.be/Docs/Stad/Bedrijven/Zelfstandige_stadsdiensten/FEA/2014/Huizengeschiedenis.pdf; geraadpleegd op 9 januari 2015). **Kadaster:** raadpleeg voor het Belgisch kadaster: A. Zoete, *De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835–1975)* (Brussel 1979) (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Miscellanea Archivistica XXI) en voor de voorgangers van het Hollandse en Franse kadaster: J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790–1835)* (Brussel 1982) (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Miscellanea Archivistica XXXI).
- 18 Notariële protocollen zijn registers van alle akten die een notaris in een bepaalde periode verleden heeft. Dergelijke protocollen bevatten akten van eigendomsoverdrachten en hypotheken, maar ook huwelijkscontracten, boedelinventarissen, testamenten, getuigenissen, zakelijke contracten, enzovoort. Meer informatie over de hier vermelde bronnenreeksen vindt men ook in de handleidingen vermeld in voetnoot 17.
- 19 Geslaagde voorbeelden van onder meer laatmiddeleeuwse reconstructies zijn: L. Derycke, *De Sint-Michielswijk in Gent (1480–1520): een sociaal-topografische reconstructie* (Gent 1999); G. Asaert, *Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis* (Zwolle 2005).

eeuw en zo via het oude kadaster naar het heden toe te werken. In Brugge zijn er de *registers van de zestendelen* (zo genoemd naar de zes administratieve wijken van de stad), die alle huizen in een logische volgorde beschrijven, vaak via de ommelopermethode waarbij de klerk systematisch elk huis in elk bouwblok beschrijft. De reeks loopt van 1580 tot rond 1800. Hierin wordt telkens de looprichting door de wijk kort beschreven en krijgt elk huis (met vermelding van huisnaam en naam van de eigenaar in 1580) één folio toegewezen waarop alle opeenvolgende eigendomsoverdrachten en hypotheeken, en soms ook apart geregistreerde burenovereenkomsten kort zijn samengevat met – belangrijk! – een verwijzing naar de uitgebreide akte in de protocollen van de klerken van de vierschaar. Antwerpen, Brussel en Leuven kenden een vergelijkbaar vroeg-kadastraal systeem met de wijkboeken.²⁰

Eens we voor elk huis in het bouwblok alle opeenvolgende koopakten bij elkaar gesprokkeld hebben, kunnen we met die schat aan informatie talrijke thema's verder uitwerken: de frequentie van verkopen, de termijn waarbinnen huizen in het bezit van een familie bleven, het sociaal-economische profiel van de eigenaars, de bezitsstructuren (eigenaarsresidenties of huurwoningen), de evolutie van koopsommen, het bestaan en de evolutie van erfdiensbaarheden, interieurinrichting, enzovoort. Bijkomende bronnenreeksen zullen ons daarbij helpen. Zo zijn takslijsten uitermate geschikt om de eigenaars of de huizen te situeren ten opzichte van de hele bevolking of stad (welke beroepsgroepen zijn dominant, krijgen we te maken met de elite of met lagere sociale groepen, zijn dit dure dan wel goedkope woningen?). Een boeiende maar nog niet altijd goed ontsloten bronnenreeks zijn de burgerlijke procesdossiers die ons inlichten over conflicten tussen eigenaars en huurders, tussen eigenaars en bouwvakkers die aan het huis werkten, of tussen burenen onderling.²¹ Staten van goed en boedelinventarissen kunnen ons dan weer helpen om de interieurs van huizen te reconstrueren: kamerindeling, materiële cultuur, enzovoort.²²

Van vrijstaande naar gesloten bebouwing

In hetgeen volgt focussen we verder op erfdiensbaarheden die te maken hebben met 'licht en zicht'. Waar werden vensters geplaatst, hoe evolueerden venstertypes, welke samenwerkingsvormen bestonden er om voldoende licht te blijven voorzien en waar ontstonden burenruzies rond een teveel aan inkijk? Maar vooral: wat vertelt dit alles ons over het hoe en waarom van veranderende burenrelaties? We beginnen met een korte schets van veranderingen in de stedelijke ruimte en de implicaties ervan voor lichtinval in huizen.

Hoe moeten we ons de behuizing voorstellen in een middeleeuwse nederzetting die later zou uitgroeien tot een Europese grootstad? Echt goed weten we dat niet, maar we kunnen wel een en ander reconstrueren op basis van archeologische bevindingen. Zo weten we dat er op meerdere plaatsen in het oude stadscentrum van Brugge grote 'oerpercelen' waren die zich uitstrekten tussen twee straten of tussen een straat en de Reie, en van elkaar gescheiden waren door perceelgrachten of paalafsluitingen.²³ De huizen, waarvan er in de elfde eeuw al enkele gedeeltelijk uit natuursteen waren opgetrokken, stonden centraal op dergelijke percelen. Toch vermoeden archeologen dat het dominante constructietype toen nog een eenvoudige houtskeletbouw was gecombineerd met lemen wanden en strooien daken.²⁴ De toen nog geringe bevolkingsdruk in de zich ontwikkelende steden maakte het mogelijk om huizen op ruime afstand van elkaar te bouwen, wat overigens mede noodzakelijk was door de ver uitstekende strodaken. Een voordeel van vrijstaande woningen was dat de eigenaars langs alle gevels licht- en verluchtingsgaten konden aanbrengen.

Toen Brugge zich vanaf de veertiende eeuw hét internationale handels- en

20 De Antwerpse wijkboeken zijn overigens integraal downloadbaar via de website van het Felix Archief : <http://www.felixarchief.be/> Stad-FelixArchief/. Voor Brussel bestaan gelijkaardige wijkboeken. Hier moet men zich behelpen met de inventaris: A. Vanrie, *Inventaire des archives du Bureau des Annotations de Bruxelles (wijkboeken) (1864)* (Bruxelles 1993) (Instruments de recherche à tirage limité, 75).

21 S. Dubois, H. Deceulaer en L. Puccio (reds.), *Het pleit is in den zak! Procesdossiers uit het ancien régime en hun perspectieven voor historisch onderzoek. Acta van de studiedag* (Brussel 2014). Het archief van de Raad van Brabant, reeks processen van particuliere personen, bewaard in het Rijksarchief van Anderlecht, bevat schatten aan informatie over burencollicten en erfdiensbaarheden. De reeks wordt weldra ontsloten op namen van de partijen en inhoud: Rijksarchief Anderlecht: toegang I 904. *Raad van Brabant. Procesdossiers: processen van particulieren 2de reeks* (ter perse); toegang Z01. A. Schillings, *Inventaris op steekkaarten van een gedeelte van 'Processen van particulieren, inventaire non-publié de la 3me section 118*. In het Brugse Stadsarchief is een groep vrijwilligers van 'Enter' bezig met de ontsluiting van burgerlijke procesdossiers. Dat is inmiddels voltooid op naam van de betrokken partijen. Ook de inhoudelijke ontsluiting van de ruim 100.000 procesdossiers vordert gestaag. De gegevens zijn raadpleegbaar via de computers in de leeszaal.

22 Specifiek voor Brugge: L. Vandamme (red.), *Achter Brugse Muren. Op zoek naar materiële cultuur in Brugge, 1500–1800* (Brugge 2014) (Leven in Oude Huizen VIII); algemeen: R. Vermoesen, 'Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 2 (2011) http://www.heemkundevlaanderen.be/uploads/bladwijzer/bladwijzer02/bladwijzer02_vermoesen.pdf. Deze bronnen zijn ook uitgebreid aan bod gekomen in het themanummer 'Erf!' van Tijd-Schrift: K. Overlaet en I. Baatsen, 'Zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen. Luxueus eetgerei, of betekenisvolle *gedinckenisse*', *Tijd-Schrift*, 5:1 (2015) 24–37; J. De Groot en I. Sturtewagen, 'De kinderen van Roegier Gheeraerts. Goederen en familierelaties binnen een Brugs brouwersgezin, anno 1585', *Tijd-Schrift*, 5:1 (2015) 38–49.

23 D. Van Eenhooge, 'A 12th-century patrician domain in Bruges?', in: *Urbanism in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Volume 1, 291–295, daar 293.

24 Deze bebouwing is voor Brugge niet te bewijzen met iconografisch materiaal of archeologische sporen, maar we stellen dit naar analogie van gegevens uit vergelijkbare steden in de Nederlanden. N. Barbry e.a. (reds.), *Middeleeuws Manhattan. Rijkdom in Gentse stenen* (Gent 1999) 5.

financiële centrum van West-Europa mocht noemen, huisvestte het binnen de tweede omwalling ruim 50.000 inwoners op een oppervlakte van 430 hectare.²⁵ De snelle bevolkingsgroei had een rationalisering van het gebruik van de stedelijke ruimte vereist en noopte tot overheidsmaatregelen om de publieke veiligheid te blijven vrijwaren. Om aan de toenemende vraag naar huisvesting te voldoen, verkavelden private eigenaars en speculanten de grote percelen, waarbij langs alle bewoonbare zijden van het bouwblok huizen en magazijnen werden opgetrokken.²⁶ Omwille van de brandveiligheid werden vanaf de elfde eeuw natuurstenen en vanaf circa 1200 ook bakstenen zijmuren opgetrokken met brandveiliger schouwen en schoorstenen. De voor- en achtergevels bleven nog lang van hout. Tot een aaneengesloten bebouwing kwam het echter niet omdat aan strooien daken moeilijk dakgoten te bevestigen waren. Doordat de meeste huizen om ruimtebesparende redenen als diephuizen dwars op de straten waren gebouwd, vloeide het water bij regenweer in de *ozendrop* tussen twee huizen, een afwateringsstrook van minimum één tot twee voet (27 tot 55 centimeter). In de belendende muren kon men perfect vensters of verluchtingspleten aanbrengen.

Strodaken vormden echter een blijvend gevaar voor de brandveiligheid. Naar aanleiding van een stadsbrand rond 1200, en opnieuw na de branden van 1417 en 1422 heeft Brugge maatregelen afgekondigd om dergelijke inferno's in de toekomst te vermijden.²⁷ Vanaf de dertiende eeuw werden strodaken vervangen door een harde bedaking met lood, houten dakspanen, leien, daktegels of dakpannen²⁸, en tegen de zestiende eeuw waren ze effectief uit bijna de hele stad verbannen.

De Oude Steen, Wollestraat 29–31, © Dienst Monumentenzorg, Stad Brugge. De Oude Steen is de oudst gedocumenteerde stenen woning in Brugge, gedeeltelijk opgetrokken in veldsteen. In de zijgevels van de kelderderdieping zijn nog duidelijk de spanningsbogen te zien die de druk boven de kijksteuven wegnamen. Die openingen waren in een latere fase dichtgemetseld, vermoedelijk toen deze aanvankelijk vrijstaande woning een rijwoning werd. De driehoekige nis centraal op de foto is een kaarsnis die voor bijkomende verlichting moest zorgen.

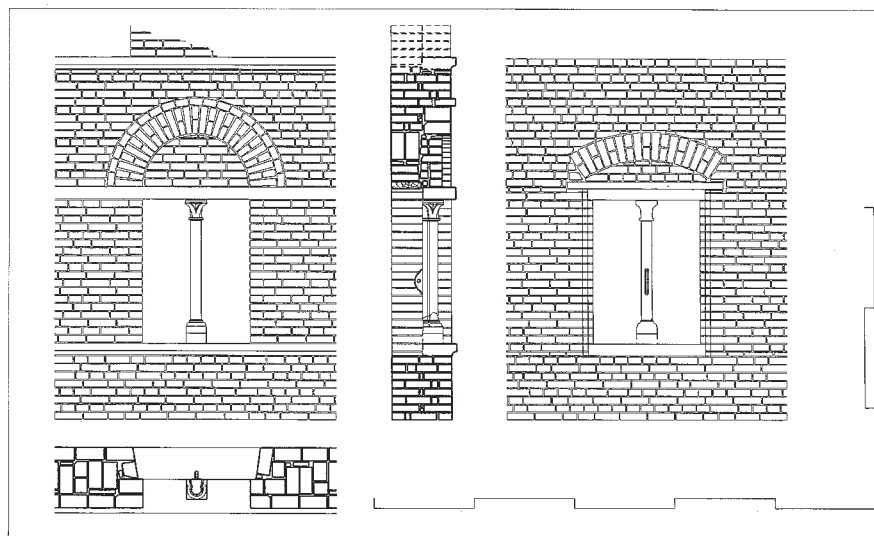
De nieuwe daken hadden het grote voordeel dat er gemakkelijk dakgoten aan te bevestigen waren, wat de oude *ozendroppen* overbodig maakte. Vele huiseigenaars hebben dan ook van de vernieuwing van hun daken gebruik gemaakt om hun woningen meteen uit te breiden over de vroegere *ozendrop* heen. Iets gelijkaardigs was bijvoorbeeld het geval aan de Sint-Jansstraat waar de huizen op de huidige nummers 8, 10 en 12 van elkaar gescheiden waren door brandgangen van 1 tot 1,25 meter breed. Bij zestiende-eeuwse

- 25 H. Deneweth, 'Een demografische knoop ontward? Brugse bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 147 (2010) 4–48. Voor de middeleeuwen gaat men uit van circa 45.000 inwoners op het hoogtepunt van Brugge's bloei. Peter Stabel heeft echter nieuwe informatie die aantoont dat dit cijfer onderschat is (artikel in voorbereiding).
- 26 Enkele van die verkavelingen zijn gedetailleerd gereconstrueerd door Dirk Van Eenhooge en de werkgroepen huizenonderzoek van Levend Archief, de vriendenkring van het Brugse Stadsarchief: zie bv. D. Van Eenhooge, 'De vroegste bakstenen huizen in Brugge', *Brugs Ommeland*, 38:2 (1998) 107–128; Id., 'Twee 13de-eeuwse domeinen in de Sint-Jansstraat te Brugge', *Brugs Ommeland*, 42:3 (2002) 139–162; B. Beernaert en B. Schotte, *Het huis Oudt Inghelandt of de Roo Schildt Sint-Jansstraat 15* (Brugge 2001) (onuitgegeven rapport, raadpleegbaar in het Stadsarchief Brugge).
- 27 M. Ryckaert, 'Brandbestrijding en overheidsmaatregelen tegen brandgevaar tijdens het Ancien Régime', in: *L'initiative publique des communes en Belgique. Fondements historiques (Ancien Régime). 11e Colloque international Spa, 1–4 sept. 1982. Actes* (Brussel 1984) 247–256. Gelijkaardige maatregelen werden ook in andere steden getroffen, zie bv. R. Tijs, *Tot cieraet deser stad. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden. Een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedenbouwkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw* (Antwerpen 1993).
- 28 F. Van Tyghem, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf: de gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege Middeleeuwen tot omstreeks 1600: studie gesteund op beeldende, geschreven en archeologische bronnen* (Brussel 1966) deel 1, 142–154.

verbouwingen werd één van die brandgangen uitgegraven om er een kelder te steken en nadat die overwelfd was, werd de eigenlijke woonruimte uitgebreid tot tegen de zijmuur van het buurhuis, waarin ondertussen alle ramen waren dichtgemetseld.²⁹ Hetzelfde is ook zeer mooi te zien in de kelders van *De Oude Steen* aan de Wollestraat nummer 29. Hier zijn zowel de ramen als een deur in de zijgevels dichtgemetseld.³⁰ De creatie van rijwoningen betekende evenwel dat de licht- en verluchtigingsgaten in de zijwanden verloren gingen. Huizen konden voortaan alleen nog hun lichtinval krijgen door vensters in de voor- en achtergevels.³¹

Houten luiken, glas in lood en glaspanelen

Om praktische redenen zijn voor- en achtergevels nog lang van hout gebleven, onder meer omdat het veel gemakkelijker was om hierin ramen aan te brengen. Middeleeuwse ramen waren namelijk niet veel meer dan houten luikjes die naar binnen of buiten opendraaiden. Dergelijke 'houten vensters' kwamen tot recent nog voor op zolderverdiepingen, in kelders en stallingen.³² Om overdag voldoende licht binnen te krijgen maar toch de koude buiten te houden én de inkijk te beperken, plaatste men *blaffeturen* in de vensteropeningen. Dat waren ramen waarin papier, perkament of linnen gespannen was.³³ Door die materialen in te smeren met olie of terpentijn of ze te bewerken met amber, kregen ze een grotere transparantie en een betere dichtheid tegen de wind.³⁴ Blaffeturen werden tot in de achttiende eeuw gebruikt in de armere woonwijken. Elders waren ze een handig alternatief in afwachting van reparaties aan glasramen.

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek van de woning Hallestraat 4 te Brugge werden sporen van een Doorniks venster aangetroffen. Op de middenzuil werd nog een 'lipje' aangetroffen waarin de houten luiken konden worden vastgezet. Reconstructietekening Doorniks venster, ca. 1300, Hallestraat 4, Brugge. © Thomas Wets, Dienst Monumentenzorg Stad Brugge.

Bij de overschakeling van houten naar stenen gevels was het grootste probleem om de vensteropeningen zodanig te overspannen dat ze de druk van het metselwerk erboven konden opvangen. Natuurstenen zijgevels, waarvan in meerdere oude huizen nog fragmenten bewaard bleven, zoals in het eerder aangehaalde *De Oude Steen* (zie illustratie p. 13), kregen daarom kijklouven, openingen die aan de buitenkant smal waren en daardoor gemakkelijk te overspannen, maar die in de dikte van de muur naar binnen toe verbreedden zodat de lichtbundel kon uitwaaiëren.³⁵ Toen bakstenen zijgevels zich veralgemeenden, bleef natuursteen nog lang populair voor de bovendorpels en de versiering van venster- en deuropeningen. Samen met deze natuursteen

29 Mondelinge mededeling van Dirk Van Eenhooge, die het bouwonderzoek uitvoerde (waarvoor dank).

30 H. Deneweth, J. D'hondt en L. Vandamme, *De Oude Steen. Bouw- en bewonings-geschiedenis van huis nummer 29 aan de Wollestraat in Brugge* (Brugge 1997) (Leven in oude huizen I).

31 Standaardwerken over vensters zijn: L. Devliegheer en M. Goossens, *Vensters in West-Vlaanderen* (Tielt 1980); G. Van Doorne (red.), *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek* (Gent 1994).

32 J.P. Esther, 'De evolutie van het raam bij de Brugse stadswoning', in: *Uit het goede hout* (Brugge 1989) 20–27.

33 D. Lievois en G. Everaert, 'Raamvullingen en –beschermingen', in: G. Van Doorne (red.), *Vensters*, 15–16.

34 Zo beschreven door Thomas More, *Utopia* (uitgave Harmondsworth 1982) 74; vermoedelijk geïnspireerd op bouwpraktijken in Antwerpen.

35 M.C. Laleman, 'De middeleeuwse vensters', in: G. Van Doorne, *Vensters*, 23.

Sint-Jansstraat 13, Brugge © Dienst Monumentenzorg, Stad Brugge. Bij renovatiewerken in 1999 vond men achter houten planken dit laatgotisch venster (16de of 17de eeuw). De houten luikjes en zelfs het donkergekleurde glas waren vrij intact bewaard.

verspreidde zich het 'kruisvenster' of 'Doornikse venster', vaak niet meer dan twee keer twee voet (2 x 55 centimeter) breed, dat in vieren gedeeld was door een zandstenen middenstijl en een tussendorpel.³⁶ De twee bovenvakken waren al van in de veertiende eeuw uitgerust met glas-in-loodpanelen, waarvoor dik, donkergekleurd glas werd gebruikt. De benedenvakken van het raam hadden alleen houten luiken omdat de glasramen nog te fragiel waren om ze frequent open en dicht te doen.³⁷

Omdat men ernaar bleef streven om de lichtinval in huizen te optimaliseren werden de houten luiken vanaf de zeventiende eeuw vervangen door ramen met steviger en neutraal vlakglas, dat weliswaar de lichtinval verbeterde maar

36 E.J. Soil de Moriamé, 'L'habitation tournaïenne du XIe au XVIIIe siècle. Façades, distribution et décoration intérieures, mobilier, costumes, usages locaux', *Annales de la Société historique et archéologique de Tournai*, Nouvelle série, 8 (1904) 1–476, daar 84–87.

37 Esther, 'De evolutie', 23.

tegelijkertijd ook de inkijk van de burens vergemakkelijkte.³⁸ Dit type raam is in de achttiende eeuw verder geëvolueerd, waarbij de rijkere eigenaars hogere ramen lieten inwerken op de benedenverdiepingen. Strikt beschouwd waren dat nog steeds kruisvensters maar door meerdere dwarshouten aan te brengen en elk raampaneel onder te verdelen door middel van houten roeden, kon een veelvoud aan kleine ruitjes tot een groot venster worden gecombineerd.³⁹ Echte etalages, die tot doel hadden koopwaren uit te stallen voor potentiële kopers en die laatsten naar binnen te lokken, zouden pas in de negentiende eeuw hun intrede doen.⁴⁰

Licht en zicht

Rijwoningen paalden weliswaar aan elkaar, maar doordat het ene huis hoger of dieper was dan het andere, bleven er hier en daar vensteropeningen in de uitstekende delen van de zijgevels bestaan. Zolang de burens op goede voet met elkaar stonden, vormde dat geen enkel probleem. Vensteropeningen konden echter een krachtig wapen worden in burencollicten: over en weer schelden, afluisteren, ramen bedekken of bekogelen of vuil door het raam gieten, men kan het zo gek niet bedenken. Dat vensters veelvuldig aanleiding tot collicten gaven, blijkt uit het feit dat het gewoonrecht duidelijke richtlijnen met betrekking tot vensters formuleerde. Zoals eerder aangehaald, mocht iedereen in Brugge vensters in zijn eigen muren aanbrengen waar hem dat beliefdde, tenzij er erfdiensbaarheden bestonden die het tegendeel vereisten. Indien de vensters echter onder manshoogte stonden en uitkeken op het erf van de burens, moesten het vaste constructies zijn, voorzien van glas en tralies.⁴¹ Een nadeel van vaste constructies was dat de kamer hierdoor niet te verluchten viel, maar daarvoor bestonden creatieve oplossingen. Toen Olivier van Moortele in 1734 een woning aan de Sint-Walburgastraat kocht, had een van de kamers al ruim zestig jaar een *staende glaese venster met een open vensterken in het midden*.⁴² In Gent noemde men dat een *cassyntien*. In een bestaand venster werd één ruitje vervangen door een blikken raampje dat met stopverf in de plaats van de ruit was vastgezet en waarin men een klein draaibaar metalen raampje kon aanbrengen.⁴³

Om redenen van privacy wisten de burens dat niet steeds te appreciëren. In dit geval stelde buurvrouw Agnes de Ruddere haar veto.

Vensteropeningen konden echter een krachtig wapen worden in burencollicten: over en weer schelden, afluisteren, ramen bedekken of bekogelen of vuil door het raam gieten, men kan het zo gek niet bedenken.

Net zoals de hogergenoemde proost Vander Stricht spraken meerdere huishoudens met hun burens af om een erfdiensbaarheid in te stellen naar aanleiding van verbouwingen. Die overeenkomsten konden meteen in de vorm van een officieel contract worden opgesteld dat dan in de schepensboeken

38 Laleman, 'De middeleeuwse vensters', 31–32; H. Louw and R. Crayford, 'A constructional history of the sash-window, c. 1670–c. 1725', *Architectural history. Journal of the society of architectural historians of Great Britain*, 42 (1999) 173–239, daar 176–179.

39 Esther, 'De evolutie', 23.

40 Deneweth, D'hondt en Vandamme, *De Oude Steen*, 69–71 beschrijft hoe in 1885 toenmalige eigenaar Emiel Van Waefelghem grote etalages liet aanbrengen om zijn meubelwarsen tentoon te stellen. Over de veranderende winkelcultuur, zie bijvoorbeeld C. Lesger, *Het winkellandschap in Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550–2000* (Hilversum 2013); J.H. Furnée (red.), *The landscape of consumption: shopping streets and cultures in Western Europe, 1200–1900* (London 2014); A. Arnout, *Sights/Sites of splendor. Shopping landscapes in nineteenth-century Brussels* (Leuven 2015) (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling).

41 Gilliodts-van Severen, *Coutumes ... ville de Bruges*, I, 62–64.

42 SAB, OA, 138, Sint-Jan, f° 1934.

43 Lievois en Everaert, 'Raamvullingen', 14.

werd geregistreerd. Maar meestal betrof het mondelinge of informeel schriftelijke overeenkomsten die pas bij de verkoop van één van beide huizen in de nieuwe koopakte werden opgenomen, geregistreerd in de schepenboeken en zo rechtsgeldigheid kregen.⁴⁴ Zo bleek in 1543 dat Jacop Boudisaert zijn woning aan de Sint-Walburgastraat (deel van huidig nummer 16) had uitgebreid met een achterhuis en eetkamer. In de zijmuur van de eetkamer namen twee vensters hun licht van het buurerf, maar ze hadden geheel in overeenstemming met het gewoonterecht een vast raam met tralies ervoor. De erfdiensbaarheid stipuleerde dat de ramen niet vergroot mochten worden en dat de buurman er geen struiken of klimplanten tegenaan mocht planten.⁴⁵ Elders laat de erfdiensbaarheid een minder coulante buurman vermoeden. Toen tapijtwever Ancelmus Crayloot een huisje aan de Schrijversstraat kocht, kreeg hij te horen dat hij nooit vensters zou mogen steken met zicht op het buurerf.⁴⁶ Wanneer de afspraken werden gemaakt naar aanleiding van verbouwingen was men vrij om toelating aan de buurman te vragen. Een neen had men, een ja kon men alsnog krijgen.

Eenvoudig was dat echter niet. Zelfs als buren goed met elkaar bevriend waren en geen principiële bezwaren hadden, kon inkijk vanaf een buurhuis de waarde of in elk geval de aantrekkelijkheid van het eigen huis verminderen. Dat bleek bijvoorbeeld in 1778 toen Adriaen Volckaert, eigenaar van het huis aan de Sint-Walburgastraat nummer 20, een slaapkamer wou bouwen boven zijn voorraadkamer. Hij vroeg aan zijn buurman kanunnik Van Hamme of hij een venster mocht aanbrengen dat licht nam langs de kant van zijn erf. Van Hamme zelf had een perceel dat zich uitstreckte van de Twijnstraat, waar zijn woonhuis stond, tot aan zijn koetshuis aan de Sint-Walburgastraat (nummer 18). Directe hinder zou hij niet ondervinden van dat raam, maar hij vroeg wel om het naar binnen te laten opendraaien of om er een schuifraam van te maken. Daarenboven moesten stevige tralies aangebracht worden van drie kwart duim dik (1,9 cm). Van Hamme had namelijk een dakgoot die onder het bewuste raam doorliep en wat verder in een regenbak uitmondde. Hij vroeg zijn buurman dan ook met aandrang om *geen vuiligheijdt of pispotten in die goot te gieten of erin te wateren*. Blijkbaar konden dakgoten ook dienen als alternatieve toiletten voor de bovenverdiepingen! Al bij al stelde Van Hamme zich erg coulant op en hij ging er zelfs mee akkoord om de burenovereenkomst te laten optekenen in de registers van de zestendelen.⁴⁷ Toch maakte hij er zeer nadrukkelijk geen erfdiensbaarheid van. Hij liet zelfs expliciet in de akte opnemen dat het venster 'slechts gedoogd werd' wat betekende dat als toekomstige eigenaars van zijn eigen huis er zich aan zouden storen, Volckaert of de latere eigenaars van zijn huis het venster alsnog zouden moeten verwijderen. Zo beschermde hij de verkoopwaarde van zijn eigen huis.

Erfdiensbaarheden waren immers bindend, ook voor volgende generaties, en het was erg moeilijk om er onderuit te komen. Het ideale moment om zo iets te doen was net voor de verhuis van een buurman of de verkoop van een buurhuis. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1615 toen de erfgenamen van Laureyns van Gavere twee huizen langs de Sint-Clarastraat erfden. Christoffel van Huffele kocht het huis nummer 10 en kon wel bedingen dat twee vensters in de zijgevel van het huis nummer 8 op zijn kosten werden dichtgemetseld. Hij betaalde de eigenaars een schadevergoeding en mocht de ramen met het glas erin voor eigen gebruik houden. Opvallend is dat deze gewijzigde erfdiensbaarheid achteraf in de marge van zijn originele koopakte werd bijgeschreven, een bewijs dat de onderhandelingen gebeurden tussen het afsluiten van de verkoopovereenkomst en het officieel verlijden van de akte.⁴⁸ Enkele maanden later verkochten de Van Gaveres ook het andere huis en dat verklaart waarom zij instemden met deze aangepaste erfdiensbaarheid die hun eigen huis licht

44 Brugge heeft geen schepenregisters in dezelfde vorm als Gent of Antwerpen (jaarboeken), maar de protocollen van de klerken van de vierschaar (SAB, OA, 198) vervullen exact dezelfde functie. De protocollen zijn bijgehouden per klerk van de vierschaar en kunnen over enkele maanden, maar net zo goed over meerdere jaren lopen.

45 SAB, OA, 198, 704, f° 112 v, 7 maart 1543 voor Pasen.

46 SAB, OA, 198, 734, f° 129 v, 16 mei 1569.

47 SAB, OA, reeks 138, *Registers van de zestendelen, Sint-Jan*, f° 2898 r. Deze registers hielden per huis alle vastgoedtransacties, hypotheek, perceelwijzigingen en burenovereenkomsten bij.

48 SAB, OA, 198, 693, f° 213.

zou ontnemen. Ze zouden er immers zelf geen last van ondervinden en konden nog een bijkomende schadevergoeding opstrijken.

Een eerder assertief geval van het instellen van erfdiensbaarheden kunnen we op het conto van burgemeester Jan Couzyn schrijven. Hij bewoonde vanaf 1532 de residentie Ter Beke aan de Ridderstraat nummer 1, met koetshuis en dienstverblijven aan het Sint-Maartensplein. Daartussen bevond zich een ruime tuin. Couzyn en echtgenote Clara Tente ergerden zich blijkbaar aan de inkijk vanuit de buurhuizen op het Sint-Maartensplein en langs de aanpalende Korte Ridderstraat. Toen de Couzyns die huizen via erfenis en aankoop in eigen bezit kregen, lieten ze meteen alle vensters op de verdiepingen van die huizen dicht metselen en stelden ze een erfdiensbaarheid in waardoor die huizen nooit nog inkijk op de tuinen van *Ter Beke* mochten nemen, wat tot vandaag het geval blijft.⁴⁹ Waar Couzyn tot de elite van de stad behoorde, waren de relatief kleine buurhuizen verhuurd aan gezinnen uit de lagere middengroepen. Zij hadden niet de nodige middelen om die huizen zelf aan te kopen toen ze op de markt kwamen en als ze in het huis wilden blijven wonen, hadden ze ook geen verweer tegen de aanpassingswerken die de nieuwe eigenaar wilde doorvoeren.

Erfdiensbaarheden als spiegel van veranderende samenlevingsvormen

De bovenstaande beschrijvingen van de evolutie van woonhuizen en de instelling of wijziging van erfdiensbaarheden met betrekking tot vensters tonen aan hoe belangrijk 'licht' was voor stadsbewoners zolang hun privacy niet geschonden werd door 'zicht' vanuit buurhuizen. Toch blijven dit losse anekdoten verspreid over een periode van drie eeuwen, wat het moeilijk maakt om op een heldere manier evoluties en causale verbanden toe te lichten. De erfdiensbaarheden rond vensters vormden maar een beperkt aandeel van alle erfdiensbaarheden. De meeste hadden betrekking op gemeenschappelijke muren en dakgoten, tuinmuren, afwateringgreppels, waterputten en beerputten. Hoewel dit op het eerste gezicht om bouwkundige trivialeit gaat, leert het geheel van al die veranderingen en de contexten waarin ze gebeurden ons veel over diverse aspecten van het buurtleven. Daarnaast zijn die erfdiensbaarheden typerend voor de manier waarop burens al dan niet samenwerkten om de problemen in hun concrete omgeving op te lossen. Twee grote maatschappelijke veranderingen hebben een rol gespeeld in de manier waarop dat gebeurde: 1) het toenemend belang dat aan privacy werd gehecht; 2) de veranderende eigendomsverhoudingen in de hier onderzochte wijken.

Over het privatiseringsproces op zich is al heel wat inkt gevloeid. Het streven naar privacy was verschillend in stedelijke en rurale omgevingen, of naargelang de sociale klasse waarbinnen het zich manifesteerde. Daarenboven was het een ietwat dubbelzinnig proces. Enerzijds deed zich een trend voor om de private ruimte beter af te schermen van de (semi-) publieke ruimte. Dit gaf aanleiding tot een grondiger tweedeling tussen ontvangstruimten, private ruimten en dienstvertrekken in de woningen van de elite of tot een betere scheiding tussen leefruimten en werk- en winkelruimten bij de middengroepen.⁵⁰ Anderzijds had men er alle belang bij om toch een zekere mate van openheid naar de omgeving te behouden. De maatschappij was grotendeels gefundeerd op wederzijds vertrouwen waarbij mensen elkaar financieel en praktisch bij sprongen in noodsituaties. Om dat fundamentele vertrouwen te verdienen kon men zich niet volledig terugtrekken achter hermetisch gesloten deuren en vensters. Daarom bleef er via bordessen, portalen en vensters steeds een overgangzone tussen publiek en privaat bestaan, zodat een zekere sociale controle mogelijk bleef.⁵¹

49 Verhaal gereconstrueerd op basis van de koopakten SAB, OA, 198, 222, f° 325, 327, 329; 880, f° 269; en de registratie in SAB, OA, 139, Sint-Jan, 1583, f° 19. Met dank aan Brigitte Beernaert, dienst Monumentenzorg, die bevestigde dat de buurhuizen nog steeds dichtgemetselde ramen op de verdieping hebben.

50 Het privatiseringsproces is uitgebreid beschreven in de reeks onder redactie van G. Duby en P. Ariès (reds.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven* (Amsterdam 1989).

51 A. Cowan, 'Gossip and street culture in early modern Venice', *Journal of Early Modern History*, 12 (2008) 313–333.

Toch zien we ook in deze Brugse wijken dat mensen hun privacy in de loop van de nieuwe tijd anders gingen definiëren tegenover hun burenen. Dat burgemeester Couzyn zijn tuin afschermde voor de lagere sociale klassen in de zijstraat, is één zaak. Toch trokken hij en zijn collega's stadsbestuurders en advocaten in de Ridderstraat ook steeds hogere muren op om hun tuinen van elkaar af te schermen. Het was niet zozeer dat zij geen contact met elkaar wensten te behouden, maar ze wilden zelf kunnen kiezen wanneer, waar en hoe ze hun vriendschap en nabuurschap wilden beleven. En dat gebeurde minder spontaan en toevallig dan vroeger.⁵²

De residentiële wijk waar Couzyn woonde, bleef door zijn elitaire karakter een zekere sociale homogeniteit behouden, althans in de Ridderstraat waar voornamelijk juristen en hoge stedelijke en kerkelijke ambtenaren verbleven. Elders in de stad manifesteerde het privatiseringsproces zich op een andere manier. Eén van de belangrijkste veranderingen vanaf de late middeleeuwen was het verloren gaan van de familiale en professionele homogeniteit in bepaalde wijken. Hierdoor was het dagelijkse leven van de huishoudens niet langer in al zijn aspecten met elkaar vervlochten en zochten ook zij naar een betere bescherming van hun privacy.⁵³ Hoe dat precies gebeurde, valt vrij goed af te leiden uit de evoluerende erfdienstbaarheden. Een belangrijke variabele in dat hele proces waren de evoluerende eigendomsverhoudingen. Zonder evenwel de hele bouwgeschiedenis van de drie bestudeerde wijken in dit korte bestek samen te vatten, komen de belangrijkste trends hierop neer.⁵⁴

In de drie bestudeerde wijken waren de meeste erfdienstbaarheden in de late middeleeuwen tot stand gekomen als een gevolg van samenwerking tussen burenen die zelf eigenaar van hun huis waren, langdurig in dezelfde wijk woonden en min of meer tot dezelfde klasse behoorden. Zij werkten samen om concrete problemen in hun dagelijkse leefomgeving op te lossen en er de kosten voor te delen. Het ging onder meer om het aaneenbouwen van huizen, het steken van gemetselde water- en beerputten of het graven van afwateringsgreppels. Toch waren het vooral de sociale middengroepen die kostenbesparend samenwerkten en zich welwillend tegenover elkaar opstelden om de goede sfeer in de wijk te bewaren.⁵⁵ Zoals het voorbeeld van burgemeester Couzyn ons aantoonde, was de elite op een meer individualistische manier met haar wooncomfort bezig. De rijkste inwoners van de stad vermeden erfdienstbaarheden over afwatering, watervoorziening en toiletten, en zorgden voor private voorzieningen die ze met niemand hoefden te delen. Opvallend is dat zij eerder beperkende erfdienstbaarheden instelden ten aanzien van hun burenen door bijvoorbeeld elke inkijk via vensters vanuit buurpercelen onmogelijk te maken of door doorgangsrecht naar waterputten of toiletten op hun erven te verbieden.

In de loop van de vroegmoderne periode tekenden zich twee belangrijke trends af op het vlak van veranderende erfdienstbaarheden. De eerste had betrekking op de middenklassewijken waar veel erfdienstbaarheden bestonden en waar de meeste huizen door hun eigenaars zelf bewoond werden. In die wijken leidde het privatiseringsproces ertoe dat gemeenschappelijke water- en beerputten weliswaar behouden bleven, maar dat ze niet langer letterlijk samen werden gebruikt via een doorgangsrecht door elkaars tuinen. Door muren op te trekken konden pompen of toiletten aan weerszijden van de muur worden aangesloten op de bestaande putten. Tuinafsluitingen in de vorm van heggen werden vervangen door houten schuttingen of bij voorkeur bakstenen muren. Ook hier werd rekening gehouden met 'licht en zicht'. In principe kwamen tuinmuren boven manshoogte, maar ze mochten maar zo hoog worden gebouwd dat ze de tuin of het koertje van de burenen niet het nodige zonlicht ontnamen. Om de juiste hoogte van de muur te bepalen spanden de burenen

52 M. Aymar, 'Friends and Neighbors', in: R. Chartier (red.), *A history of private life. III. Passions of the Renaissance* (Cambridge 1989) 447–491.

53 Aymars, *Friends and Neighbors*.

54 Voor meer informatie, zie H. Deneweth, 'The economic situation and its influence on building and renovating in Bruges, 16th–18th centuries', in: J.-F. Chauvard et L. Mocarrelli (reds.), *L'économie de la construction dans l'Italie Moderne*, special issue of *MEFRIM (Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Italie et Méditerranée)*, 119:2 (2007) 537–550; id., *Huizen en mensen*; id., 'De wisselwerking tussen bouwtechnische veranderingen en evoluerende samenlevingsvormen in drie Brugse buurten, late middeleeuwen tot negentiende eeuw', in: J. D'hondt (red.), *Huizenonderzoek & Stadsgeschiedenis. Colloquium Brugge 28 november 2008* (Brugge 2009) (Leven in Oude Huizen VII) 41–55.

55 Nele Provoost deed gelijkaardige vaststellingen in haar onderzoek naar de Lierse middengroepen: N. Provoost, *Levende met de Lierenaars. Sociale relaties van kleinsteedse middengroepen in crisistijd (Lier, 1680–1755)* (Leuven 2011) (ongepubliceerde doctoraatsverhandeling), 180 en volgende.

vooraf een koord. De slagschaduw ervan duidde aan vanaf waar of tot waar rechtstreeks zonlicht in de tuin zou vallen. Indien nodig pasten de burens de hoogte van de geplande muur in onderling overleg aan. Een beschrijving van die praktijk troffen we aan langs de Eekhoutstraat bij de eerste twee huizen ten noorden van het Willemstraatje, toen de eigenaars een oude heg wilden vervangen door een nieuwe tuinmuur.⁵⁶

56 SAB, OA, 198, 244, f° 6.

Een tweede grote trend had betrekking op lagere middenklasse- en arbeiderswijken zoals de bestudeerde wijk aan de Sint-Clarastraat. Door een verlies aan koopkracht in het laatste kwart van de zestiende eeuw ten gevolge van inflatie en economische stagnatie, waren vele kleine huiseigenaars zodanig verarmd dat ze hun huis moesten verkopen om elders te gaan huren. Rijke investeerders, die zelf in het centrum van de stad woonden, kochten vele van die huizen op als opbrengsteigendommen.⁵⁷ In de zeventiende eeuw waren het voornamelijk arbeidersgezinnen of huishoudens van verarmde textielwerkers die deze huizen betrokken. Vaak waren ze zo arm dat ze huurachterstand opliepen en verhuisden om hun schulden te ontlopen. Door die continue mobiliteit konden geen sterke, langdurige burenrelaties ontstaan. Hoewel de sociale kloof met de enkele kleine eigenaars die hier nog bleven wonen niet zo groot was, hadden laatstgenoemden het toch wat moeilijk met de steeds wisselende burens. Zij trokken zich uit bestaande erfdiensbaarheden terug door aan de naburige eigenaars te vragen om vensters in uitstekende zijgevels te dichtten of om stukken tuin van de buurhuizen te verkopen, waardoor ze inkijk konden beperken en vroegere gemeenschappelijke toiletten en waterputten konden privatiseren. Ook hier werden heggen vervangen door muren die een betere privacy waarborgden. De eigenaars gingen hier vaak mee akkoord omdat zij zelf weinig hinder van die veranderingen ondervonden, maar ze zorgden er wel voor dat de huizen verhuurbaar bleven. De huurders moesten zich maar tevreden stellen met de lichtinval langs voor- en achtergevels. Water konden ze blijven halen aan één van de vele publieke waterputten.

57 Deneweth, *Huizen en mensen*, deel 1, hoofdstuk 4 en delen 4 en 5.

Besluit

Lichtinval in huizen en zelfs zonlicht in tuinen waren altijd al belangrijke aandachtspunten bij de keuze of de aanpassing van woningen. Vensters waren daarbij van cruciaal belang, maar het streven naar verbeterde lichtinval door grotere en beter doorzichtige glasramen leidde ook tot meer inkijk bij burens die zich hierdoor bedreigd voelden in hun privacy. Burenovereenkomsten en erfdiensbaarheden bieden informatieve en soms kleurrijke beschrijvingen over de manier waarop mensen hun materiële leefomgeving aan hun concrete noden probeerden aan te passen. Hoewel dit behalve over vensters, gemeenschappelijke zijmuren, tuinmuren of steegjes ook vaak over schijnbare trivialiteiten zoals toiletten, waterafvoer, rioleringen en waterleidingen gaat, bieden erfdiensbaarheden ons een unieke inkijk in het hoe en het waarom van veranderingen in de materiële omgeving.

Voor een goed begrip van die veranderingen is het belangrijk om de interactie tussen woningen en hun eigenaars en huurders op microhistorisch niveau te analyseren. Bouwblokanalyses zijn weliswaar zeer arbeidsintensief omdat ze voor de studie van elk individueel huis een grote diversiteit aan bronnen vereisen, maar precies daardoor lenen ze zich uitstekend tot projectwerking binnen vrijwilligersorganisaties. Waar de eerste analyses ongetwijfeld boeiende verhalen naar boven brengen, zullen de gecumuleerde analyses patronen aantonen: hoe en waarom veranderde de sociale samenstelling van wijken; hoe evolueerden huis- en huurprijzen; hoe veranderde dit burenrelaties of bouwpatronen? Dergelijke projecten komen de interdisciplinariteit van heemkundigen, familie kundigen, erfgoedbeheerders, (bouw)historici en archeologen alleen maar ten goede. Hopelijk kunnen deze Brugse casus en de geciteerde handleidingen een waardevolle inspiratiebron zijn.

Beredeneerde bibliografie

De methode voor huizenonderzoek voor Brugge, Gent en Antwerpen staat op punt. De algemene methodologie die in deze handleidingen aan bod komt, is ook elders toepasbaar, al zullen de voorgestelde bronnenreeksen in andere steden of gemeenten wellicht andere namen dragen en zal door de verschillende administratieve context waarin ze ontstaan zijn ook een aangepast gebruik vereist zijn. Het archiefpersoneel kan hierbij verdere informatie verstrekken.

- **Antwerpen:** *Wat een huis je vertelt. Huizenonderzoek in het FelixArchief* (http://www.felixarchief.be/Docs/Stad/Bedrijven/zelfstandige_stadsdiensten/FEA/2014/Huizengeschiedenis.pdf geraadpleegd op 9 januari 2015).
- **Brugge:** H. Deneweth, J. D'hondt en K. Leenders (reds.), *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners* (Brugge 2001) (Leven in oude huizen III).
- **Gent:** L. Charles e. a., *Huizenonderzoek in Gent: een handleiding* (Gent 1994); L. Charles e.a. *Erf, huis en mens, huizenonderzoek in Gent* (Gent 2001).

Er zijn verschillende case-studies op de methode van huizenonderzoek gebaseerd. Enkele voorbeelden zijn in de voetnoten van dit artikel geciteerd: Asaert (Antwerpen), Deneweth (Brugge), De Rycke (Gent), Le Maresquier Kesteloot (Parijs), Maclot en Pottier (Antwerpen).

Het juridisch kader voor bouwen en wonen

- P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) is een standaardwerk dat alle aspecten van familierecht en zakenrecht behandelt voor alle regio's uit de Zuidelijke Nederlanden. Vooral de hoofdstukken over onroerend goed, burenenrecht en erfdiensbaaheden bieden veel informatie voor de hier besproken onderwerpen. Bij huizenonderzoek bieden ook de hoofdstukken over huwelijksrecht en erfrecht de nodige contextuele informatie.
- D. De ruysscher, 'La protection légale et judiciaire contre les nuisances environnementales à Anvers et à Malines (16e–17e siècles)', in: V. Demars-Sion, C. Pfister en R. Martinage (reds.), *Droit et environnement. Actes des Journées Internationales tenues à Boulogne-sur-Mer du 25 au 28 mai 2006* (Lille 2009) 39–48 geeft een goede juridische duiding van erfdiensbaaheden, meer concreet toegepast op het milieurecht.
- R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden. Een cultuurhistorische studie over de bouwtrant en de ontwikkeling van het stedeboewkundig beleid te Antwerpen van de 13de tot de 20ste eeuw* (Antwerpen 1993). Hoewel dit in deze bijdrage niet aan bod is gekomen, heeft ook de stedelijke regelgeving op het vlak van bouwen en wonen een grote impact op de bebouwde ruimte gehad. Rutger Tijs heeft dit heel gedetailleerd uitgewerkt voor Antwerpen met tal van verwijzingen naar gelijkaardige verordeningen in andere steden.

Over ramen en vensters

Voor respectievelijk West-Vlaanderen en Gent zijn volgende standaardwerken beschikbaar:

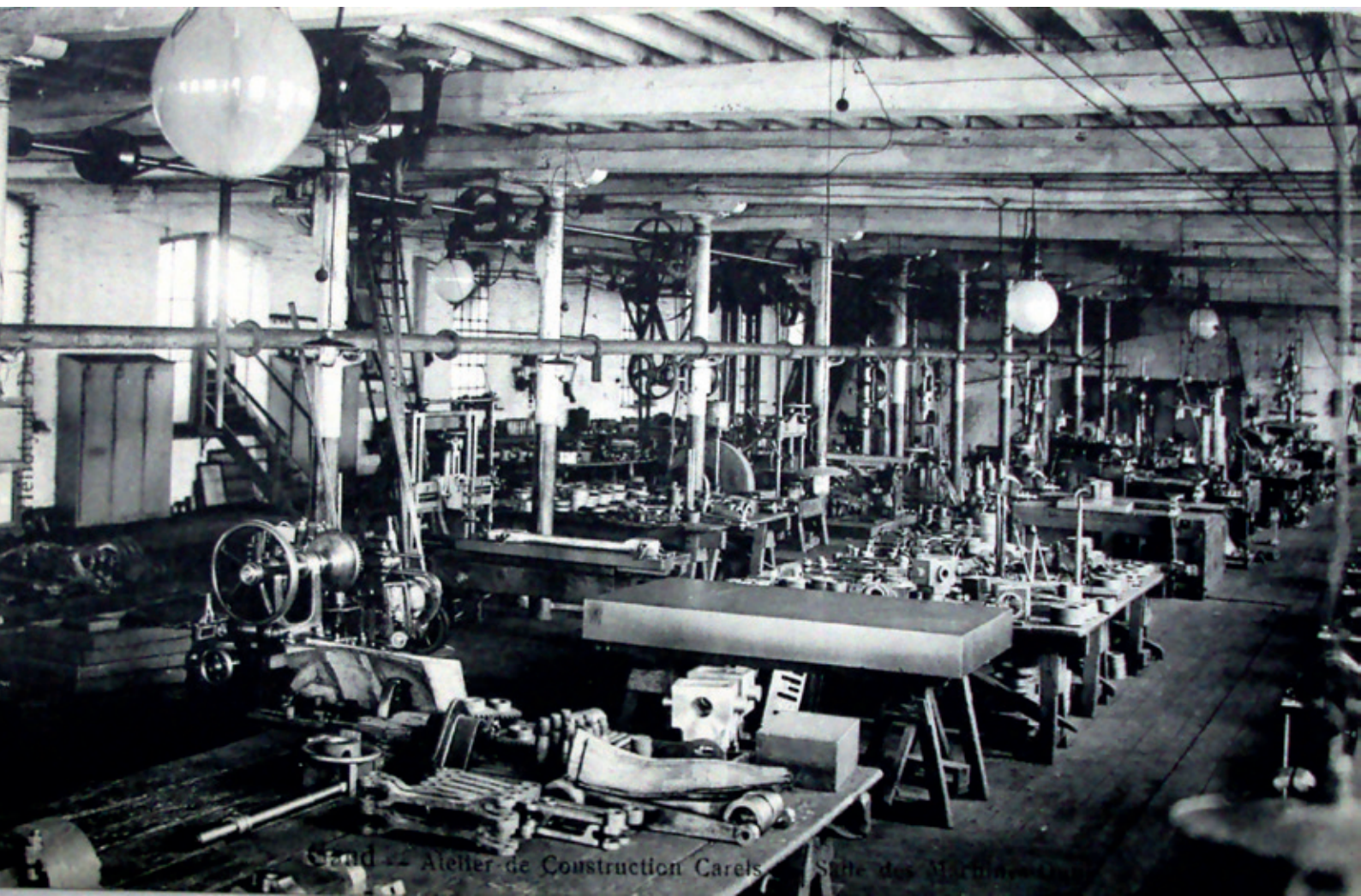
- L. Devliegheer en M. Goossens, *Vensters in West-Vlaanderen* (Tielt 1980).
- G. Van Doorne (red.), *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek* (Gent 1994).

Een interessante studie over schuiframen is deze van Louw en Crayford. De auteurs wijzen erop dat (verticaal openende) schuiframen minder frequent voorkomen in de Zuidelijke Nederlanden. Voor Brugge klopt dat slechts gedeeltelijk. Dergelijke schuiframen waren ruim verspreid, maar in de loop van de negentiende eeuw zijn ze systematisch door andere raamtypes vervangen.

- H. Louw and R. Crayford, 'A constructional history of the sash-window, c. 1670–c. 1725', *Architectural history. Journal of the society of architectural historians of Great Britain*, 42 (1999) 173–239, daar 176–179.

Biografie

Heidi Deneweth (1961) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde in 2008 aan de Vrije Universiteit Brussel met een onderzoek over bouwen, vastgoed en financiële markten in vroegmodern Brugge. Ze is momenteel als postdoctoraal onderzoeker van het FWO verbonden aan de onderzoeksgroep HOST (Historisch Onderzoek naar Stedelijke Transformatieprocessen) van de VUB, waar ze werkt over bedrijfsstrategieën van aannemers in de bouw in vroegmodern Antwerpen. Contact: heidi.deneweth@vub.ac.be.

Stand 22 Atelier de Construction Carels - Site des Marniers

Opkomst en verspreiding van gas- en elektrisch licht

Gent als verlichte en belichte stad (1823–2001)

Luc Devriese

In een pikdonkere stad

Probeer je het even voor te stellen. Een werkelijk pikdonkere stad. Gent in 1823. Putje winter. Hier en daar een straathoek schaars verlicht door een olielichtje onder een muurkapelletje. Maar bij het huis van apotheker Story, pal in het centrum, iets ongewoons. We citeren uit het relaas dat Lode Hoste in 1947 gaf van de voorgeschiedenis van het gloeilicht in Gent in de *Hollandse Tijd*¹: 't Was een barre wintermaand en vroeg donker. Stel u de verwondering van de voorbijgangers voor, toen ze de uitstalling bij Story door een nieuw, vreemdsoortig licht beschenen zagen. Dat gas was oliegas, verkocht in metalen pullen. We maken ons nu natuurlijk geen illusies over de lichtsterkte van dit procédé, doch Story kende er een geweldig succes door'. Amper een jaar na Story's experiment gaf de stad toelating gasbuizen te leggen vanaf de Grote Huidevettershoek, waar de gasfabriek gevestigd was, naar het stadscentrum.

Naast individuele pogingen van pioniers, vooral industriëlen, nam het Gentse stadsbestuur het voortouw in de grootschalige verspreiding van het nieuwe licht. Geen enkele andere instantie was immers in staat om een behoorlijk distributienet te realiseren. De introductie van kunstlicht in de stad was vooral bedoeld om avondlijke en nachtelijke activiteiten van inwoners en bezoekers te verlichten, maar had ook een impact op het imago van de stad. Zoals ook vandaag nog gebeurt – denk maar aan het lichtfestival of de introductie van gevel- en straatwandverlichting – presenteerde Gent zich ook in het verleden al als een 'verlichte' en 'belichte' stad.

Dit artikel onderzoekt hoe de introductie van het kunstlicht verliep. Gent fungeert hierbij als lokale casestudy. Waarom koos de Gentse overheid voor licht in bepaalde wijken en werden andere lange tijd aan hun lot overlaten. Aan de bevolking, arm of rijk, lag het alvast niet: die stond positief tegenover de invoering van het nieuwe kunstlicht. Daarnaast komt ook de overgang van gaslicht naar elektrisch licht aan bod en de gedeeltelijk gelijktijdige opgang van

1 L. Hoste, 'Gent en zijn verlichting door de eeuwen heen', *Oostvlaamsche Zanten*, 22: 4 (1947) 81–95.

de twee types lichtproductie. Hoe was dit af te lezen uit het aanbod van winkels en wat blijft er op vandaag nog zichtbaar in het lokale erfgoed van de verwezenlijkingen uit de pioniersjaren van het kunstlicht.

Dit artikel over de introductie en de verspreiding van gas- en elektrische verlichting kon worden opgemaakt in de eerste plaats door het consulteren van de gemeentelijke besluiten die een en ander regelden. Ze zijn te vinden in het *Gemeentebblad* (in die tijd *Bulletin communal*) en in de verslagen over de bestuurlijke toestand van de gemeente.² Een tweede belangrijke bron vormen de jaarlijks gepubliceerde *Wegwijzers van de Stad Gent*. Dergelijke *Annuaires*, voorlopers van onze 'Gele Gidsen', zijn van onschatbare waarde voor wie wil nagaan wat er beschikbaar was voor de privégebruiker. Diverse commerciële stukken, reclames en krantenknipsels verzameld in de collecties 'Vliegende Bladen' (Ephemera) van Universiteitsbibliotheek Gent en van het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling (DSMG) te Sint-Amandsberg vormen een aanvulling daarop. Daarnaast bleek de informatie uit artikels gepubliceerd in volkskundige tijdschriften ten zeerste welkom om deze nogal droge materie te larderen en een menselijk kantje te bezorgen.

2 *Bulletin communal de la Ville de Gand*, later *Gemeentebblad*, (1881) 27–34, (1895) 983–990, (1899) 382–384, (1902) 938 en 975.

Gaslicht: van fladderende 'vlinders' tot stabiele gloeikousjes

Gloeilicht was dat flakkerende lichtje aan de apothekersgevel nog lang niet. Het zou nog tot de jaren 1890 duren vooraleer de gloeikousjes in gebruik kwamen. Tot dan brandde gas met *papillons*. Opnieuw Hoste: 'Die papillons waren geweldig aan drukverschil onderhevig zodat de vlam meer danste dan behoorlijk licht gaf. Als men over licht spreken mocht! Later verbeterde dit door speciale klokregulators op elke papillon, maar 't sissend drukgeluid bleef. En lawaai gaf dat wel!'. Niet te verwonderen dat dit 'vlinderlicht' ook 'vleermuislicht' genoemd werd. Maar toch brak het door. Eind 1864 werd de stad verlicht door 1301 gaslantaarns en 88 petroleumlampen, deze laatste vermoedelijk in de buitenwijken. De dure gasleidingen strekten niet zover. In de jaren 1850–1870 ging een aanzienlijke proportie (gemiddeld 8 procent!) van het stedelijk budget naar verlichting.³ Het gas (lichtgas) werd uit steenkool gewonnen in een gasfabriek dicht bij de kolenlosplaats (haven of kanaal).

3 G. Steels, 'Gent in 1864', *Ghendtsche Tydinghen*, 8 (1979) 137; H. Defoort en B. De Wilde, 'O! Die stinkende verlichting'. Omtrent (kunst)licht en de stad in de lange negentiende eeuw', in: T. van Dijk en P. De Rynck (reds.), *Belichte stad. Over dag, licht en nacht* (Gent 2010) 36–47.

Eind 1864 werd de stad verlicht door 1301 gaslantaarns en 88 petroleumlampen, deze laatste vermoedelijk in de buitenwijken

Dat gebrekkige flikkergaslicht doofde snel uit nadat de toenmalige gascompagnie de lantaarns begon te voorzien van Auer-gloeikousjes. In de gemeenteraad van 10 december 1895 gaf de burgemeester uitvoerig uitleg over dat Auerlicht dat twee tot vijf keer zo sterk was als het oude systeem. De Société belge d'Incandescence Auer stelde het stadsbestuur een proef voor, op de chique Kouter uiteraard, aan zeer gunstige voorwaarden. Gent zou een voorbeeld zijn voor andere steden, zo beweerde men. Enkele grote stadsgebouwen zouden op dezelfde manier verlicht worden: stadhuis, Bijlokehospitaal, slachthuis, academie, nijverheidsschool, enzovoort. Het werd meteen een succes. In het begin hadden de *manchons*, zoals het volk ze noemde, zelfs te veel aantrek. Ze 'verdwenen' af en toe en dit duurde zolang tot de politie er achter kwam dat de universiteitsstudenten er mee aan de haal gingen. Hinderde het 'overvloedige'

licht hen bij bepaalde activiteiten, of hadden ze die nodig voor 'wetenschappelijke experimenten'? Die vraag stelde zich Lode Hoste, aan wie we (nog maar eens) deze anekdote ontlenen.

De verspreiding van het Auerlicht ging zeer vlug. In 1902 kon burgemeester Emile Braun aankondigen dat nog voor het einde van dat jaar alle oude gaslantaarns zouden vervangen zijn door dergelijk gloeilicht. Particulieren waren al langer aangesloten op het gasnet en zo konden ze eveneens profiteren van het 'nieuwe licht'. In de *Wegwijzers der Stad Gent en van Oost-Vlaanderen* verscheen in 1909 voor het eerst de later welbekende naam Schulze als fabrikant van 'Gloeikousen voor gas – Fabricant de manchons'. Hoewel deze fabrikant het terrein niet voor zich alleen had, werd 'Schulze' een begrip.⁴ Het onder eigen octrooi geproduceerde type Dura werd zelfs als beter aanzien dan Auer. Wellicht was het vooral duurzamer, zoals de naam laat uitschijnen. De levensduur was inderdaad een probleem voor de gloeikousjes. Het gemiddelde

4 R. De Herdt en F. Vercoutere, *Leven onder de gaslantaarn MIAT tentoonstellingscatalogus* (Gent 1980) 116–121; D. Van Ryssel, 'Gloeikousjesfabriek Schulze Korianderstraat', *Ghendtsche Tydinghen*, 39 (2010) 395–397.

Gereneerde voormalige gloeikousjesfabriek Schulze in de Korianderstraat bij de Sint-Pietersnieuwstraat (foto 2015).

lag bij 500 à 600 branduren. In de bloeiperiode, de jaren 1920–1930 gingen dagelijks tot 30.000 *manchons* de deur uit. De productie was arbeidsintensief: in 1925 werkten er 300 mensen in de fabriek, meest vrouwen. Na de Tweede Wereldoorlog bloedde de zaak langzaam dood. Het bedrijf viel definitief stil in 1973. Het imposante gebouw, oorspronkelijk een textielabriek uit 1839, gelegen aan de Korianderstraat, bleef samen met een gedeelte van de installatie gelukkig bewaard.

Voor de rest lijkt gas schijnbaar van de aardbodem verdwenen, al liggen overal tot in de kleinste straatjes van de stad gasleidingen voor het aardgas dat onze contreien bereikt via pijpleidingen en enorme schepen. Naast het fabrieksgebouw van Schulze bleef in Gent gelukkig nog een andere, zeldzaam geworden imposante getuige bewaard: de twee als monument geklasseerde 'gasmeters' (gazometers) die nu niet zonder moeite en kosten gerestaureerd worden (zie afbeelding hieronder). Je vindt ze aan de Gasmeterlaan niet zo ver van de Gasklokstraat, waar ook de gasfabriek stond waarin het lichtgas uit kolen gestookt werd via een procedé van droge destillatie. Deze toponymische herinneringen aan ons gasverleden, naam toegekend in 1940, kreeg er recent nog eentje bij. De site van het gasbedrijf werd de 'Tondelier', naar de lantaarn-opstekers die in Gent tondeliers genoemd werden en van de ene gaslantaarn naar de andere reden om ze aan te steken met een lange stok voorzien van een tondel. 's Morgens deden ze dezelfde ronde met een domper (denk aan demper) om de lantaarns te doven. Het nieuwe stadsontwikkelingsproject om en rond de 'gasmeters' tovert de vroegere groezelige industriële site stilaan om tot een aangenaam woongebied.

Gashouder (gasmeter, gazometer, in gevulde toestand) van het stedelijk gasbedrijf aan de Gasmeterlaan (foto 1943, Stadsarchief Gent, fotoverzameling Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stedschoon nr. 7371).

Zelfde gashouder of 'gasklok' (foto 2015) met publiciteit voor het project woonpark Tondelier. De tank (rechts) is leeg; hij is volledig onderaards gezakt in een reusachtig waterreservoir, eigen aan dit type 'natte' gashouders. Bij vulling met gas wordt de gashouder omhoog gestuwd zoals op de afbeelding hiernaast te zien is. De dichting van deze reusachtige 'klok' zonder bodem wordt verzekerd door een watermantel op de bodem en er omheen tot op het maaiveld. De inhoud wordt 'gemeten' aan de hand van de hoogtestand: vandaar de termen gazometer, 'gasmeter' en Gasmeterlaan.

Fabrieken en haven verlicht met booglampen en elektrische gloeilampen

Met de introductie van de gloeikousjes bracht het gaslicht – in de woorden van Hoste – ‘de mens een prachtige stap verder op het pad der cultuurhistorie’. Mooi gezegd, maar niet helemaal juist. Die stap werd te Gent en in andere steden gezet, niet enkel door de opkomst van stabiel gasgloeilicht, maar ook door elektrisch licht.

Kunstlicht bracht een ware revolutie teweeg in de industriële productie die voordien sterk beperkt was door het dag- en nachtritme. De allereerste relatief grootschalige installatie voor elektrische verlichting kwam er misschien zelfs al in de jaren 1870 in de constructiewerkhuizen Carels (zie afbeelding begin artikel).⁵ Het zal wel geen toeval zijn dat het precies deze grote fabrikant van stoommachines was die in deze ontwikkeling van de techniek het voortouw nam. De nodige energie werd immers opgewekt door zijn machines. Wanneer men het proces opstartte, weten we niet precies. Een tekst overgenomen uit *L'Ingénieur – Conseil* van maart 1879 in een folder van de Parijse ‘Société Générale d'Electricité – Procédés Jablochkoff’ vermeldt – waarschijnlijk opzettelijk – vaag dat de ijzersmelterij van de firma sinds lang (‘depuis long-temps’) verlicht wordt met behulp van elektrisch licht opgewekt met een Gramme dynamo en een Serrin regulator. De voordelen van dit procedé blijken zo groot dat het systeem begin 1879 uitgebreid wordt naar de montagehal voor stoomlocomotieven, de ketelmakerij en de smederijen. Drijfkracht wordt geleverd door *une belle machine Sulzer* van eigen makelij. Een grote en een kleine Gramme-dynamo zet de stoomkracht om in elektrische stroom. Vier bougies ‘électriques Jablochkoff’ zijn bevestigd per lamphouder op ongeveer zeven meter hoogte. Elk branden ze iets meer dan anderhalf uur. Als de ene ‘opgebrand’ is kan men door een draai te geven aan de ‘commutateur’ (omschakelaar), de andere ontsteken (zie afbeelding hiernaast). De installatie vervangt 126 gasbekken die voordien voor (onstabiel) licht zorgden.

Een booglamp in de werkhuizen Carels in beschermhoes tegen het overvloedige stof bij niet-gebruik (collectie André Verbeke). Interessant is hier vooral het hijsysteem dat toeliet de lamp naar beneden te halen om de koolspitsen bij te stellen.

De zogenaamde ‘kaarsen’, in 1875 ontwikkeld door Pavel Jablochkoff, produceerden koolspitslicht: twee tegenover elkaar gestelde koolspitsen die, onder spanning gezet, een felle vlamboog opwekken. Vandaar de naam booglicht

De zogenaamde ‘kaarsen’, in 1875 ontwikkeld door Pavel Jablochkoff, produceerden koolspitslicht: twee tegenover elkaar gestelde koolspitsen die, onder spanning gezet, een felle vlamboog opwekken. Vandaar de naam booglicht.⁶ Dit procedé was al oud (Humphrey Davy vond het uit in 1810) maar de industriële toepassing werd pas mogelijk nadat de introductie van de elektrische dynamo (de elektrische gelijkstroomgenerator, een uitvinding van Zenobe Gramme) omstreeks 1870 goede stroomvoorziening mogelijk maakte. Dergelijk licht werd nog lang gebruikt door fotografen en in cinema’s. Koolspitsen verkolen en verkorten snel als ze ‘branden’. Ze moesten regelmatig dichter naar elkaar toe gedraaid worden.

5 Over de verlichting in de constructieateliers Carels: Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis (DSMG), Sint-Amandsberg, Fonds Vliegende Bladen, afd. Handel en Nijverheid – Energie. Meer algemeen bij B. De Wilde, ‘Licht en het arbeidende leven’, in: T. van Dijk en P. De Rynck (reds.), *Belichte stad* (Gent 2010) 58–71.

6 A. Devogelaere, ‘De geschiedenis van het gloeilicht’, in: A. Jonckheere, K. Wautier, D. Segers (reds.), *Gloeilicht. Nu het einde nadert.* (Gent 2009) 7–62; idem, *Van gaslamp tot gloeilicht* (Antwerpen 1987).

Maar ook privéwoningen werden weldra elektrisch verlicht en hiervoor gebruikte men waarachtige elektrische gloeilampen, voor het eerst te zien in 1881. Dat waren (en zijn nog steeds) dichtgesmolten glazen kolfjes waarin fijne draadjes door stroomspanning gloeien en oplichten. Adolf Neyt, schatrijk fabrikant en wapenverzamelaar wiens collectie te bewonderen is in het Gravensteen, installeerde als eerste samen met enkele vrienden in de jaren 1880 een elektrische installatie voor privégebruik in de kelders van zijn huis aan de Coupure. Hij kon daarmee verschillende kamers verlichten.

In diezelfde periode werden verschillende andere fabrieken, met name in de textielindustrie, elektrisch verlicht. In 1889 werd de grote vlasspinnerij La Lys (waar nu het Groene Valleipark is) al gedeeltelijk verlicht, uitsluitend op de plaatsen waar dat nodig was. Enkele jaren later baadde de volledige fabriek 's nachts in een zee van licht. De fotograaf Edmond Sacré nam een foto van dit nachtelijke spektakel, dat menig voorbijganger wist te fascineren. Albert Sugg, een Gentse handelaar die een hele collectie postkaarten uitgaf, gebruikte de foto van Sacré voor de postkaart 'Filature La Lys', éclairée à la lumière électrique (effet de nuit).⁷

De verlichte vlasspinnerij La Lys aan de Nieuwe Wandeling (heden Groene Valle). Deze postkaart komt uit de collectie die de Gentse handelaar Albert Sugg uitgaf. (© Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_MA_SCMS_FO_4067).

Een andere belangrijke toepassing betreft de elektriciteitsvoorziening (enkel voor licht!) van de haven.⁸ In 1888 werden loskaaien en scheepsruimten elektrisch verlicht. Dat gebeurde via acht masten op de kade geplaatst en voorzien van een draaibare booglamp en gloeilampen. De stad kocht bij Clarke, Chapman en Co te Newcastle een turbogenerator met dynamo. Hier zien we dus een nog steeds gebruikelijk type aandrijving opduiken: een turbine die de stromingsenergie van een fluïdum (vloeistof of gas) omzet in mechanische energie door middel van een roterend schoepensysteem. Deze mechanische energie drijft een elektrische generator aan. Begin januari 1889, nauwelijks een maand na de aanvang van de installatiewerken door de firma Electricité et Hydraulique uit Charleroi, was alles klaar.

De elektrische havenverlichting werd een blijver. Cijfergegevens daarover werden voorgesteld onder de vorm van mooie maandstaten in de jaarlijkse stedelijke administratieve rapporten.⁹

7 Werkgroep Coupure, *De Coupure in Gent. Scheiding en verbinding* (Gent 2009) 124.

8 *Verslag over het bestuur en de toestand der zaken van de Stad Gent voor 1888* (Gent 1889) 209–212.

9 Bijvoorbeeld in: *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la Ville de Gand pendant l'année 1894* (Gent 1895) 337–341.

10 Stadsarchief Gent, Reeks stadswerken G4552, nr. 831: *Eclairage du nouveau théâtre flamand; Verslag over het bestuur en de toestand der zaken van de Stad Gent voor 1887* (Gent 1888) 229–231.

11 E. Jonckheere, 'Van wassen keirssen tot elektriek licht.' De betovering van het publiek in de Gentse opera', in: T. van Dijk en P. De Rynck (reds), *Belichte stad* (Gent 2010) 176–183.

12 *Verslag over het bestuur en de toestand der zaken van de Stad Gent voor 1887* (Gent 1888) 230.

13 L. Devriese, Een 'grootsch werk van ontblooting'. Appreciaties door tijdgenoten van de gebouwenloop rond Gentse monumenten, *De Heraut*, 42: 2 (2007) 3–10.

Licht zorgt voor spektakel

Veel meer tot de verbeelding sprekend was echter wat in het stadscentrum verwezenlijkt werd. Ver weg van de strijd voor het dagelijkse bestaan. Het is toch wel opmerkelijk dat in de ontwikkeling van de stedelijke lichtvoorziening de theaters een pioniersrol toebedeeld kregen. Tal van details zijn bekend over de verlichting van het operagebouw, het Grand Théâtre, waar de gasverlichting in 1887, één jaar voordat de haven aan de beurt kwam, aangevuld werd met elektrisch licht. Het administratieve verslag voor dat jaar van de stad Gent, eigenaar van het gebouw, beschrijft de gloednieuwe installatie: 'Een stoom-werktuig van 35 paardekracht en eene dynamo – elektrische Edisonmachien levert de stroom die naar een verdeelingsstabel geleid wordt via geïsoleerde kabels dik genoeg om te beletten dat de sterke stroomen hen zoodanig zouden verhitten, dat hieruit gevaar zou ontstaan'.¹⁰ In totaal zijn 341 gloeilampen geïnstalleerd verdeeld over voetlicht, zaal, scène en verdiepingen. Naast gloeilampen ook booglampen van het type Duboscq. Dat was een variant van de hierboven vermelde Jablochkoffkaarsen. Om de kosten te beperken, behield men voorlopig nog de gasinstallatie voor gebruik tijdens de repetities. Een jaartje later waagde men al een stapje in de richting van de speciale lichteffecten. Voor de verlichting van de balletten, beproefde men de toevoeging van gloeilampen genaamd 'Sunbeam' die tot vijftig maal meer licht gaven dan de gewone lampjes. Symbolischer en theateraler kan het niet. Geen toeval dat de theaters voortrekkers waren in deze materie. Immers, wat is een avondlijk spektakel zonder licht, liefst spectaculair licht? Het zou niet lang meer duren tot de lichtprojectie van bewegende beelden, de cinema met andere woorden, dezelfde theaters zwaar zou beginnen beconcurreren.¹¹

Veiligheid lag gevoelig want in de decennia voordien waren er enkele dramatische theaterbranden geweest in binnen- en buitenland: 'De voedingsdraad van elke groep lampen is met een smeltbaar stopje voorzien, zoodat een stroom tweemaal zoo krachtig als dien welken berekend werd, het stopje doet smelten en den stroom afsnijdt'.¹² Dat was gemaakt in lood: vandaar de Franse benaming 'plomp' voor smeltzekering. In de beginjaren van het elektrische licht was brandveiligheid trouwens het voornaamste argument pro, niet zozeer de kwaliteit of de kostprijs. Heel wat omschakelingen gebeurden 'ten einde het brandgevaar te verminderen', zoals letterlijk gesteld werd bij de aanvang van het hierboven geciteerde verslag over de elektrificatie van de opera in 1887.

De in oktober 1899 ingehuldigde Nederlandse Schouwburg, de 'Vlaamschen theater', aan het Sint-Baafsplein kon natuurlijk niet achterblijven op 'le Grand Théâtre', 'de Franschen theater'. Ze beschikte over een eigen installatie die zo goed bleek te werken dat het schepencollege amper een maand later besloot de leiding te benutten voor de verlichting van de omgevende straten en pleinen (zie afbeeldingen hiernaast). Dankzij die producent kon al in januari 1900 het hele parcours van de net verwezenlijkte ontsluiting van het Gentse centrum in het licht schitteren. Dat gebeurde in het kader van een ambitieus urbanisatieproject, het Zollikofer – de Vigneplan dat het Gentse stadscentrum van bij het Geeraard de Duivelsteen tot over de Sint – Michielshelling zijn huidige uitzicht gaf. De eeuwenoude kleinere bebouwing werd afgebroken en de grote monumenten kwamen vrij te staan. Door de nieuwe en krachtige verlichting kreeg het hele ensemble letterlijk glans. De al of niet echt oude gebouwen werden verlicht als in een theaterdecor. Deze verwezenlijking, het openluchtmuseum van burgemeester – ingenieur Braun, groots en... onhistorisch, werd unaniem toegejuicht, zowel door de 'liefhebbers der oudheid' als door het brede publiek.¹³

Dit herwerkte en verlichte stadscentrum werd meteen ook een belangrijke publiekstrekker voor de bezoekers van Gentse Wereldtentoonstelling van 1913.

Gaslantaarn in de Biezekapelstraat bij de Sint-Baafs kathedraal (vermoedelijk omstreeks 1900, collectie André Verbeke).

Elektrische lamp op dezelfde plaats als bij de afbeelding hierboven (1960, collectie André Verbeke).

Nachtsimulatie van het Feestpaleis op de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913 (© Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_PA_NM1913_TE_007).

Nachtelijke foto van het Feestpaleis op de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913 (© Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarchief, SAG_IC_FT_FO_R07_130).

De expo zelf baadde natuurlijk ook in het licht. De hoofdontwerper van de wereldtentoonstelling, Oscar Van De Voorde, besteedde heel wat aandacht aan het ontwerp van de elektrische buitenverlichting die voor een nachtelijk spektakel moest zorgen. Voor alle belangrijke gebouwen (hoofdingang, feestpaleis, etc.) en lanen werd vooraf zelfs een nachtsimulatie uitgetekend die aangaf hoe ze 's nachts verlicht moesten worden. Hierboven zien we het Feestpaleis eerst in nachtsimulatie (hoe het er uit zou moeten zien) en een nachtelijke foto van het resultaat (hoe het effectief was). We zien duidelijk het belang dat gehecht werd aan een goede, indrukwekkende verlichting.¹⁴

14 T. Cocquyt, 'De belofte van 1913. Elektriciteit op de Gentse wereldtentoonstelling', *TIC – Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 121 (2013) 2–22.

Van 'zelfproducenten' tot elektrische centrales

Nog in de jaren 1890 volgden verschillende privé-initiatieven. De firma Nagels, strategisch gelegen aan de overgang naar het historisch centrum bij het Lieven Bauwensmonument, verlichtte haar toen heel moderne en ruime etalages door middel van booglampen met eigengemaakte elektriciteit. Rond 1900 werd in de Universiteitstraat de firma Tudor opgericht. Die was gevestigd in een achtergebouw van de Club des Nobles (hotel Falligan aan de Kouter) en werd vermoedelijk gefinancierd door die club. Tudor produceerde elektriciteit die door het hele huizenblok werd benut. Het systeem steunde op het laden van accumulatoren gedurende de dag (d.m.v. een dynamo) en het laten ontladen ervan 's nachts.

Dergelijke initiatieven van 'zelfproducenten' van elektrische stroom waren er wel meer in de beginjaren en zelfs veel later nog, vooral in de gemeenten rond Gent. Zo werd in 1916, in volle oorlog, in het dorp Zaffelare op initiatief van het gemeentebestuur een eigen centrale ingericht die tot 1931 bleef functioneren. Pas toen gaf ze de geest. Zaffelare werd, zoals alle omliggende plattelandsgemeenten en kleinere steden, in die periode aangesloten op grote broer, de centrale van Langerbrugge, oorspronkelijk geheten Centrale Electricque de Flandre et du Brabant.¹⁵

De stad Gent sloeg een aparte weg in. De Duitse Allgemeine elektrische Gesellschaft (AEG) verwierf in 1904 het monopolie voor Gent op de productie en distributie van elektriciteit. Na stevige discussies in en buiten de gemeenteraad werd beslist de uitbating 'in regie' te laten verlopen: in een samenwerkingsverband tussen de privépartner en de stad.¹⁶ De firma bouwde haar steenkoolcentrale op een gepaste locatie dicht bij de kolenlosplaats aan het Handelsdok. Doordat die producent zich opwierp als grootschalige distributeur voor de kleine verbruikers, werden op 1 maart 1905 de eerste Gentse cafés elektrisch verlicht en vooral: voor het eerst konden de 'elektrische trams' probleemloos rijden. Dat laatste was een doorslaggevend argument in de gemaakte keuze voor de samenwerking met AEG. Ook van de toen gebouwde kolengestookte centrale bleef een monumentale getuige bewaard: de gebouwen aan de Ham bij de Dampoort, waarvan onder meer de turbinezaal bewaard bleef en gedeeltelijk omgevormd werd tot een fraai en imposant cultureel centrum. Bovendien bleven verschillende elektrische onderstations bewaard, stuk voor stuk pareltjes van art-deco-architectuur naar ontwerp van architect Jan Albert De Bondt.¹⁷

15 N. Kerckhaert en D. De Vleeschauwer, *Het nieuwe licht uit Langerbrugge. 1900–1940* (Tielt 1990) 81–219.

16 Ibidem, 56–66.

17 D. Laporte en L. Snauwaert, *Gids voor architectuur in Gent* (Tielt 2003) 100, 160 en 175.

Naast de lange weg om tot centrale productie en distributie van enige omvang te komen, waren het vooral de gebrekkige lampen die de volle ontwikkeling van elektrisch gloeilicht vertraagden

Gasgloeilicht en elektrisch gloeilicht samen en gelijktijdig naar de privégebruiker

We laten deze grote kleppers voor wat ze waren en we gaan een kijkje nemen bij de gewone gebruiker. Naast de lange weg om tot centrale productie en distributie van enige omvang te komen, waren het vooral de gebrekkige

lampen die de volle ontwikkeling van elektrisch gloeilicht vertraagden. Met de introductie van de eerste echt efficiënte en duurzame gloeilampen (met getrokken wolframdraad en onder vacuüm, vanaf 1911) waren de grootste problemen opgelost.

Ondertussen had echter het gasgloeilicht een groot deel van de markt ingepalmd en had de beschikbaarheid van Amerikaanse aardolie (petroleum) vanaf circa 1860 ook de oude olielamp aanzienlijk laten opwaarderen. In de huiskamer van de gewone man en dito vrouw (maar dan toch enkel die met redelijk wat geld) begon het gaslichtsprookje in de jaren 1850. In 1857 verscheen in de Gentse *Wegwijzers* voor het eerst een rubriek 'Plaatsing van gastoestellen'.¹⁸ De specialisten daarvan waren meteen met zijn vieren. Vermoedelijk waren hun toestellen, net zoals die van de openbare diensten, enkel bedoeld voor verlichting. De apparatuur voor verwarming zou pas in 1880 opduiken. De gaslichtverkopers hadden het toen vermoedelijk niet onder de markt. In die jaren floreerden immers de *quinquets*, in de volksmond de 'kainkee'. Met hun verstelbare wiek en trekglas met brandpunt zorgden die voor degelijk licht in de eerste en tot diep in de tweede helft van de negentiende eeuw. In 1856 waren er te Gent zo maar eventjes vijftien quinquetmakers en hun fraaie koperen toestelletjes werden van brandstof voorzien door vier fabrikanten van speciale quinquetolie.

18 *Wegwijzer der Stad Gent* (Gent 1857) 389.

Hoe goed ze ook was, de uitvinding van Quinquet – net als Story apotheker – was maar een kort leven beschoren, in de stad althans. Dankzij een dicht leidingnet voor openbare verlichting, waarop particulieren konden aansluiten, hield gas er stand. Het aantal gasapparatuurwinkels steeg snel tot 21 in 1880. In 1905, een kwart eeuw later, adverteerden 54 winkels en firma's van gastoestellen.¹⁹

19 *Wegwijzer der Stad Gent* (Gent 1880) 374, (Gent 1905) 405.

Maar ook voor de privégebruiker was iets helemaal anders al jaren in stilte aan het groeien. Vanaf 1875 vinden we advertenties voor 'Elektrische beltoestellen' in de *Wegwijzers*. Dat waren apparaatjes om in herenhuizen het personeel (meestal in het souterrain) op te roepen voor bediening van de meesters ('Upstairs – downstairs ...'). Nauwelijks enkele jaren later, in 1903, veranderde de rubriek van 'Elektrische beltoestellen' in het onbepaalde 'Elektrische toestellen' en bleek hij grotendeels dezelfde namen als voorheen te bevatten. Toen was het hek van de dam. Nauwelijks twee jaar later waren er 26 winkels en werkhuizen van dat type. Slechts bij enkelen werd er in de *Wegwijzers* aangegeven dat het om elektrische verlichting ging, maar het is duidelijk dat vooral die tak zich in die jaren ontwikkelde.

Echter, zoals we hoger al zagen, was het elektrische licht in die jaren nog zo onvolmaakt, dat het amper kon concurreren met gasgloeilicht. Vandaar allicht dat de eerste lokale gloeikousfabrikanten groot succes kenden en dat in 1910 niet minder dan 65 winkels van gastoestellen (ondertussen gas- en water-toestellen) er voor zorgden dat het moderne comfort nu wel echt zijn intrede deed in de privéhuizen van de min of meer welgestelde burgers. Elektriciteit volgde echter in snel tempo: in 1912 figureerden er 43 namen van verkopers van elektrische toestellen in de *Wegwijzers*.²⁰ Meestal werd er niet gespecificeerd welke producten ze verkochten, maar verlichtingsapparatuur zal wel een groot deel van hun vitrines in beslag genomen hebben.

20 *Wegwijzer der Stad Gent* (Gent 1912) 491.

De Eerste Wereldoorlog die zoveel andere evoluties vertraagde in de openbare sector, bleek op de privé-tak nauwelijks invloed te hebben. In 1921 manifesteerden zich 74 verkopers van elektrische toestellen in de Gentse *Wegwijzer*, bijna het dubbel van net voor de oorlog. Veel ervan waren polyvalent. Ze combineerden niet zelden de verkoop met het gespecialiseerde beroep van loodgieter – 'gazplaatser'.

Zo zien we dat het gaslicht, meer specifiek het gasgloeilicht, zich nagenoeg gelijktijdig met het elektrische gloeilicht verspreidde onder de privégebruikers, met petroleumlicht en booglicht als stevige outsiders

Zo zien we dat het gaslicht, meer specifiek het gasgloeilicht, zich nagenoeg gelijktijdig met het elektrische gloeilicht verspreidde onder de privégebruikers, met petroleumlicht en booglicht als stevige outsiders. Hoewel het elektrische gloeilicht te Gent bijna een decennium eerder geïntroduceerd werd dan het gasgloeilicht, was de kwaliteit ervan dermate inferieur dat het gaslicht nog tot aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een zekere voorsprong behield. Zo kon het gebeuren dat de elektrificatie in kleinere steden sneller verliep dan in de grotere met een goed uitgebouwd gasleidingnet. Men beleefde inderdaad *'de verbeterde strijd tussen het gasgloeikousje en de elektrische gloeilamp'*, zoals dit hele verhaal in de titel van een publicatie samengevat werd.²¹

Donkere straatjes, berucht en onveilig

De ontwikkeling van de privéverlichting liep dus ongeveer parallel met die van de openbare verlichting, zij het in het begin met enkele jaren achterstand. De Eerste en de Tweede Wereldoorlog brachten echter flink wat vertraging mee in de mooie plannen om de hele stad te verlichten en lang bleven gas- en elektriciteitsverlichting aan elkaar gewaagd. In openlucht speelde het brandveiligheidsargument minder mee. In 1939 brandden er, zo weet Lode Hoste, op de Gentse straten en pleinen 4541 gaslantaarns en 2872 elektrische straatlampen.²² Op 6 juli 1947, bijna drie jaar na de bevrijding, was het aantal elektrische straatlampen ongeveer gelijk gebleven (2980), maar slechts de helft (1745) van de gaslantaarns had de oorlog overleefd. Ze zouden nooit meer terugkeren op hun oude vertrouwde plekjes. Nauwelijks enkele jaren later zou het gaslicht definitief het onderspit delven en even snel als geruisloos verdwijnen.

De ontwikkeling van de privéverlichting liep dus ongeveer parallel met die van de openbare verlichting, zij het in het begin met enkele jaren achterstand

Een in het verleden en heden vaak gehoord argument om tot overvloedige straatverlichting te komen is de veiligheid. Maar juist daarmee was het in de eerste decennia van de openbare verlichting te Gent (en wellicht ook elders) zonderling gesteld. Zo verhaalt tijdgenoot en ooggetuige Lode Hoste hoe sommige stadskwartieren lang verstoken bleven van doelmatige verlichting.

21 A. Devogelaere en F. Goethals, *Gloeilicht: de verbeterde strijd tussen het gasgloeikousje en de elektrische gloeilamp* (Brussel s.d.); M. Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw* (Zutphen 2001) 63–101.

22 Hoste, 'Gent en zijn verlichting', 95.

Daarom waren ze heinde en verre berucht om hun onveiligheid. De weldenkende burgers en hun nog beter (moeten) wetende stadsbestuurders zorgden er eerst en vooral voor dat hun eigen mooie (of min of meer mooie) woonwijken goed verlicht waren.

In de gemeenteraad trokken de radicale socialisten hard van leer tegen dergelijke toestanden. In 1902 hadden ze vooral klachten over de ongelukkige verlichting in de beluiken, 'waar de werklieden, wanneer zij naar huis komen, zich gevaar lopen de nek te breken.' Ook in de buitenwijken waar de meeste straten nog petroleumlichtjes hadden, was het droevig gesteld: 'Wanneer het windig weer is, gebeurt het niet zelden dat deze nachtluchten uitwaaien en zoo bevinden tal van straten zich in volkomen duisternis', zo vervolgt Hoste. Uiteraard werden deze gebuurten met de Kouter vergeleken, waar 20 lantarens, elk met vijf 'schoone lichtgevende bekken', de heren (en ook wel enkele avondlijke en zelfs nachtelijke dames) van het nodige lichtcomfort voorzagen. De burgemeester was niet bepaald gelukkig met die telkens opnieuw gemaakte vergelijking. Hij kon niet anders dan beterschap beloven.²³

Licht: bouwsteen van een feeëriek stad

Hoe pover het begin ook was, gaslicht en vooral elektrisch licht zou het begin worden van de 24 uur op 24 draaiende ondernemingen en fabrieken, om nog te zwijgen van het nachtelijk vertier. Een ware revolutie: de nacht overwonnen. In het dagelijkse taalgebruik bleef echter nog heel wat hangen van de allerprimitiefste voorganger van het kunstlicht: het vuur. Het woord 'lamp' is afgeleid van het Grieks 'lampas' voor toorts. We 'ontsteken' het licht, of we 'steken het aan' en het 'brandt' tot we het 'doven', 'uit doen' of 'dood doen', net zoals de mensen dat gedurende vele millennia deden met vuur.

Tot slot nog even een recent stukje geschiedenis van de Gentse straatverlichting, overigens sinds lang al zonder gloeilampen, maar met metaal(gas) – iodide lampen. In 2001 verschenen in de kranten uitgebreide berichten onder titels zoals 'Nieuwe verlichting werpt nieuw licht op de binnenstad'. De ondertitel van een fraai boek daarover stelt het nog duidelijker: *Het Lichtplan: bouwsteen voor een feeëriek stad*.²⁴ Via een Frans procédé (Jéol) met lampen gericht op de gevels, lichten die op, mooier dan ze in werkelijkheid zijn. Het licht 'bouwt', is 'bouwsteen' van een imaginaire feeëriek stad. Best aangenaam. Beweert

23 Antwoord van de burgemeester op een tussenkomst van raadslid Bar in de zitting van 3 maart 1902: 'Il s'est plaint du défaut d'éclairage dans les quartiers ouvriers. Il a mis un malin plaisir à mettre en opposition une fois de plus, les quartiers bourgeois riches avec les quartiers ouvriers': *Bulletin communal de la Ville de Gand* (Gent 1903) 974.

24 L. Janssen, *Het Lichtplan: bouwsteen voor een feeëriek stad* (Gent 2004) 1–96.

Gent tijdens het lichtfestival in januari 2012 (© Donar Reiskoffer).

men niet dat licht en kleur een sterke invloed hebben op het gemoed? Niet enkel goed voor het toerisme dus, maar... net als in de tijd van de 'erbarmelijke verlichting der werkerswijken', moet je er wel voor naar het stadscentrum. En ook daar zien we hoe de actuele aanwending van het kunstlicht perfect aansluit bij wat rond 1900 verwezenlijkt werd onder impuls van Emile Braun: de stad als prachtig verlicht theaterdecor.

Besluit

Concluderend willen we nog even terugkeren naar de titel van deze bijdrage: Gent als verlichte en belichte stad. In welke mate werd die waar gemaakt? Dat streven kreeg in deze stad een bijzonder aspect in de aanwending van kunstlicht om het verfraaide historische gebouwendecor te doen oplichten. Dat was al rond 1900 het geval en het sloot letterlijk aan bij wat men in de twee grote hier besproken theaters verwezenlijkte. Met misschien enige overdrijving mag men stellen dat dit heden nog steeds zo is. Het actuele lichtplan en de door toeschouwers overrompelde lichtfestivals vormen daarvan de perfecte voortzetting. De nacht werd inderdaad overwonnen door het kunstlicht, maar dat belet niet dat de arme wijken daar lang van verstoken bleven. Van elektrisch licht konden de bewoners wel 'profiteren' om nachtarbeid te verrichten in de vele fabrieken her en der in de stad en om en rond de haven. In hun huizen en huisjes behielpen ze zich nog lange tijd met petroleumlicht, maar de technische ontwikkelingen geholpen door de aanleg van een fijnmazig elektriciteitsdistributienet zouden daar snel verandering in brengen.

Beredeneerde bibliografie

Het artikel van Lode Hoste, waaruit vooral voor de gasverlichting en de allereerste privé-initiatieven met elektrische verlichting geput werd, verscheen in *Oostvlaamsche Zanten*, Gent 122: 4 (1947) 81–95. Verder J. Tyssens, *Deftig vermaak en ijdel vertier* (Gent 2009) 10–12. Voor de gegevens over het bedrijf Schulze werd vooral geput uit *Leven onder de gaslantaarn* van René De Herdt en Frank Vercoutere (Gent 1980) 116–121. Het artikel over de verlichting in 1879 bij Carels is te vinden in het fonds Vliegende Bladen (afd. Handel en Nijverheid – Energie) van het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis DSMG te Sint-Amandsberg. Talrijke details over de beginjaren van de elektrificatie in het *Bulletin Communal de la Ville de Gand* (later Gemeentebblad), meer specifiek (1881) 27–34, (1895) 983–990, (1899) 382–384, (1902) 938 en 975. De introductie van elektrische verlichting in het operagebouw en op de havenkaaien in: *Verlag over het bestuur en de toestand der zaken van de Stad Gent* voor de jaren 1887 (229–231) en 1888 (209–212). Jaarlijkse cijfers over de straat- en havenverlichting in dezelfde bron. Een andere klok horen we bij 'Straten beter verlicht, alstublieft', een artikel in *De Gentenaar* van 30–12–1987 dat de toestanden van een eeuw vroeger memoreert. De elektrificatie van de gemeenten in het Gentse – in de beginjaren vooral voor verlichting – wordt mooi geïllustreerd in N. Kerckhaert en D. De Vleeschauwer, *Het nieuwe licht uit Langerbrugge. 1900–1940* (Antwerpen 1990). Over het lichtplan: L. Janssen (red.), *Gent verlicht* (Gent 2004). Gemakkelijk beschikbare populariserende teksten over gloeilicht zijn A. Devogelaere, *Van gaslamp tot gloeilicht* (Kapellen 1987); A. Devogelaere en F. Goethals, *Gloeilicht: de verbeterde strijd tussen het gasgloeikousje en de elektrische gloeilamp* (Brussel s.d.); M. Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw* (Zutphen 2001) 63–101, deze laatste met uitstekende maar overwegend op Nederland gerichte literatuurlijst. De 'Wegwijzers voor Gent en Oost-Vlaanderen' (verschillende titelvarianten) werden geraadpleegd in het Stadsarchief en losse knipsels in de verzameling Vliegende Bladen, afd. Bebouwing – Stedebouw (Openbaar Domein) in het Documentatiecentrum DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg.

Biografie

Luc Devriese (1941) groeide op in een boerengezin in Pittem (West-Vlaanderen). Zijn hele beroepsleven lang bleef hij verbonden aan de Universiteit Gent, faculteit Diergeneeskunde, de instelling waar hij afstudeerde. Hij was daar vooral actief in het vakgebied bacteriologie, in het bijzonder de classificatie en de antibioticumgevoeligheid van pathogene bacteriën. Zijn altijd al sluimerende historische interesse ontwikkelde zich tot een voltijds engagement in diverse verenigingen en tijdschriften handelend over geschiedenis van dieren en diergeneeskunde, dagelijks leven en materiële relictten van zijn woonplaats Gent.

Virtueel lichtbaken

Het verlichtingsontwerp van de Citroën-toonzaal in Brussel*

Ruth Hommelen en Thomas Stroobants

Vanaf 1932 werd reikhalzend uitgekeken naar de komst van het eerste buitenlandse filiaal van het befaamde Franse automerk Citroën, dat zich zou vestigen op de terreinen van een voormalig lunapark aan het IJzerplein in Brussel, net buiten het centrum van de stad.¹ Sindsdien groeide de karakteristieke toonzaal voor nieuwe automodellen uit tot een icoon van de lichtarchitectuur.² Deze term verwijst naar de versmelting tussen architectuur en kunstlicht, die architecten tijdens het interbellum tal van nieuwe expressieve mogelijkheden bood. Kenmerkend voor deze lichtarchitectuur is dat de architect tijdens het ontwerpproces nadrukkelijk nadenkt over het nachtelijke uitzicht van het gebouw en daarom een lichtconcept uitwerkt, meestal in samenspraak met verlichtingsdeskundigen. De nachtelijke uitstraling van het gebouw verschilde vaak grondig van het aanzicht overdag: een metamorfose die tijdgenoten vol bewondering aanschouwden.

In oktober 1932 droomde André Citroën van een 'omvangrijke toonzaal met rotonde, die 's nachts door de indirecte verlichting van de gevel en door de lichtreclame een decoratief aspect krijgt' voor zijn Brussels filiaal.³ Deze expliciete desiderata van de illustere autofabrikant vielen bij architecten Alexis Dumont en Marcel Van Goethem niet in dovemansoren. Onder leiding van de huisarchitect van Citroën, Maurice-Jacques Ravazé, ontwikkelden zij een ambitieus verlichtingsconcept, met onder meer een schijnwerper die bovenop het dak van de toonzaal alle aandacht opeiste. Verder was het ook de bedoeling om het immense volume van de 26 meter hoge, glazen toonzaal 's nachts te vullen met licht, door middel van een indirecte verlichting van plafond en muur. Zelfs de meest strategische plaats van de lichtreclame in het geheel werd uitvoerig bestudeerd. Van al deze verlichtingsvoorstellen bestaan overtuigende ontwerptekeningen, die duidelijk maken dat de Citroën-garage een prachtig staaltje lichtarchitectuur moest opleveren.

In volle aanbouw kwam er echter een plotse kentering en de berichtgeving over Citroën versomberde. De financiële problemen van het bedrijf voerden nu de boventoon en de verdere afwerking van de garage gebeurde in mineur.⁴ In augustus 1934 vroeg aannemer Blaton zich tijdens een werfbezoek nog af hoe men de verlichting van de kroonlijst en de ronddraaiende schijnwerper zou aanpakken. Amper vier maanden later was het faillissement van Citroën een feit. Het bedrijf werd overgenomen door bandenfabrikant Michelin, die meteen de legendarische Citroën-lichtreclame op de Eiffeltoren in Parijs uitschakelde en zo zijn prioriteiten duidelijk maakte.⁵ Publiciteit en uitstraling waren voortaan niet meer aan de orde; wat telde was de financiële leefbaarheid van het bedrijf. De geplande verlichte kroonlijst werd uiteindelijk niet uitgevoerd, lang niet alle

* Met dank aan Luc Verpoest en Barbara Van der Wee (Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC), Leuven), Paul Smith (Ministère de la culture et de la communication, Parijs), Catherine Jeannin (Citroën Heritage, Aulnay-sous-Bois), Anne Lauwers en Stéphanie De Blieck (Archives d'Architecture Moderne, Brussel), Jean-Louis Loubet (Université d'Evry-Val d'Essonne).

1 Dit terrein was zeer gunstig gelegen: 700 meter van het toenmalige Noordstation en langs de verkeersaders richting Antwerpen en Gent.

2 De toonzaal vormt slechts een relatief klein onderdeel van de gehele Citroën-site. Deze bijdrage focust enkel op de toonzaal omdat het unieke gebruik van kunstlicht als een imagoversterkend element vooral in deze toonzaal tot uiting komt; dit houdt echter geen waardeoordeel in.

3 Nota van André Citroën: 'Esquisse du programme proposé par Monsieur André Citroën pour les constructions à élever sur les terrains anciennement dénomés Luna-Park, 11 octobre 1932'. Conservatoire Citroën, Aulnay-sous-Bois, Frankrijk. Zie ook de inventaris van Paul Smith en Philippe Mondine: P. Smith en P. Mondine, *Citroën archives bâtiment. Expertise et analyse du fonds d'archives de Citroën Ingénierie* (Parijs 1986). Deze inventaris kan geconsulteerd worden in het Conservatoire Citroën, Aulnay-sous-Bois (Frankrijk).

4 Citroën raakte al vanaf maart 1934 in financiële moeilijkheden. Info van Jean-Louis Loubet (Franse specialist in hedendaagse economische geschiedenis) in een e-mail van 14 april 2015.

5 Fernand Jacopozzi (1877–1932), een ingenieur van Italiaanse origine, installeerde in 1925 een gigantische lichtreclame met de naam Citroën op de Eiffeltoren. Deze lichtreclame functioneerde gedurende een tiental jaren, tot Citroën in 1935 overgenomen werd door Michelin.

Foto links: Ontwerptekening: de Citroën-showroom bij nacht. Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel

voorzien lampen werden effectief geïnstalleerd en het is nog maar de vraag of de toonzaal in de avonduren daadwerkelijk werd verlicht. Bijgevolg heeft de showroom zijn potentieel als lichtbaken wellicht nooit ten volle kunnen ontplooiën. Het gebouw is nochtans overduidelijk ontworpen als een voorbeeld van lichtarchitectuur, waarbij de verlichting per definitie integraal deel uitmaakt van het ontwerp.

Het spanningsveld tussen het ontwerp en zijn realisatie vormt de leidraad van dit artikel. Een eerste deel reconstrueert het oorspronkelijk verlichtingsconcept op basis van het beschikbare historische bronnenmateriaal. Dit wordt vervolgens vergeleken met de gebouwde realiteit en de discrepantie tussen beide zal geduid worden vanuit historisch perspectief. Tenslotte wordt onderzocht wat hiervan de consequenties zijn voor de erfgoedwaarde van dit iconische gebouw en wordt de afweging gemaakt hoe men dient om te springen met een dergelijk kwetsbaar erfgoed in geval van een herbestemming. Het geciteerde bronnenmateriaal (originele ontwerptekeningen, briefwisseling, tijdschriftartikelen, werfverslagen, beeldmateriaal) is afkomstig uit archieven en bibliotheken en kan als leidraad dienen voor verder heemkundig en historisch onderzoek. Daarnaast is het mogelijk om de hier gebruikte methodologie ook te extrapoleren naar andere gebouwen met een totaal andere context en problematiek.

Nu de Franse autobouwer PSA Peugeot-Citroën het gebouw verkoopt aan de Brusselse regering bevindt de Citroën-garage zich op een scharniermoment in haar bestaan. De herbestemming van het gebouw blijft de gemoederen beroeren en Brusselaars, politici, architectuurliefhebbers, heemkundigen en historici volgen het debat op de voet. Deze interesse toont aan dat niemand twijfelt aan de waarde van dit industrieel en commercieel erfgoed, dat nauw verweven is met de geschiedenis van de Brusselse kanaalzone – ook al is het gebouw niet beschermd als monument.

Het verlichtingsconcept: een analyse van het historische bronnenmateriaal

Reeds in mei 1933 wijdde het tijdschrift *L'Ossature Métallique* een artikel aan het toekomstige Citroën-gebouw.⁶ Het opende met een opmerkelijke ontwerpschets (zie afbeelding op p. 44) van de hand van de architecten, die een nachtelijke impressie van het gebouw weergeeft. Het gaat hier wellicht om een presentatietekening die door de architect was gemaakt om zijn ontwerp te communiceren naar een welbepaald publiek, in dit geval de lezers van het architectuurtijdschrift. Deze schets werd vervolgens overgenomen door andere tijdschriften en ook in recente publicaties over de Citroën-garage duikt ze steeds weer op. Dat men telkens teruggrijpt naar deze ene schets heeft wellicht te maken met de opmerkelijke vaststelling dat het tot op heden nog niet gelukt is om ander beeldmateriaal te vinden waarop de toonzaal 's nachts te zien is.⁷ Zolang er geen andere nachtfoto's of -beelden opduiken, blijft deze schets een conceptuele weergave van de lichteffecten die de architecten of de opdrachtgever voor ogen hadden. Ze toont de showroom als een stralend lichtbaken tegen een inktzwarte achtergrond. De toonzaal is van binnenuit fel verlicht, waardoor de metalen kolommen nog smaller lijken. Door de enorme verticale glasstroken valt een stralenkrans naar buiten, die het trottoir en een deel van het plein verlicht. De immense toonzaal van 26 meter hoog is niet onderverdeeld in verdiepingen en vormt een soort van sacrale leegte die volledig met licht is gevuld.

Een tweede artikel gepubliceerd in *L'Ossature Métallique* in 1935 (dus na de oplevering van het gebouw) beschrijft het verlichtingsconcept van de showroom, zowel binnenin als aan de buitenkant van het gebouw.⁸ Deze bron

6 Anon., 'Les nouvelles installations de la Société Citroën à Bruxelles', *L'Ossature Métallique*, 2:5 (1933) 231–233. Architectuurtijdschriften zoals *L'Ossature Métallique* kunnen bijvoorbeeld geconsulteerd worden in de bibliotheek van het Agentschap Onroerend Erfgoed te Brussel. Om uit te zoeken welke bibliotheek een bepaald tijdschrift in bezit heeft, kan gebruik gemaakt worden van de collectieve tijdschriftencatalogus Antilope (Collectieve catalogus tijdschriften in Belgische wetenschappelijke bibliotheken).

7 Voor andere voorbeelden van lichtarchitectuur in Brussel, zoals de drukkerij Le Peuple (architecten: Fernand en Maxime Brunfaut), Les Galeries Anspach (architecten: Charles Siclis en Michel Polak), de Cinéac Le Soir (architecten: Pierre de Montaut, Adrienne Gorska en Philibert), Théâtre des Variétés (architecten Maurice Gridaine en Victor Bourgeois) bestaan er meestal één of meer nachtelijke foto's.

8 Anon., 'Les nouveaux bâtiments de la Société Citroën à Bruxelles. A. Dumont et M. Van Goethem', *L'Ossature Métallique*, 4:2 (1935) n.p.

schetst dus een accuraat beeld van de uitgevoerde verlichting. Daarnaast is het oorspronkelijke, zesdelige lichtconcept ook af te lezen van één van de 14 plannen die ingediend werden bij de oorspronkelijke aanvraag tot bouwvergunning van 31 maart 1933 (zie afbeeldingen hieronder). Dit plan wordt bewaard in het archief van Openbare Werken (Stedenbouw), dat bouwvergunningdossiers voor Brussel omvat sinds de negentiende eeuw.⁹ Hoewel de informatie in deze drie bronnen niet altijd helemaal overeenstemt, maken deze bronnen het toch mogelijk om het oorspronkelijke verlichtingsconcept te reconstrueren.¹⁰

Interieur

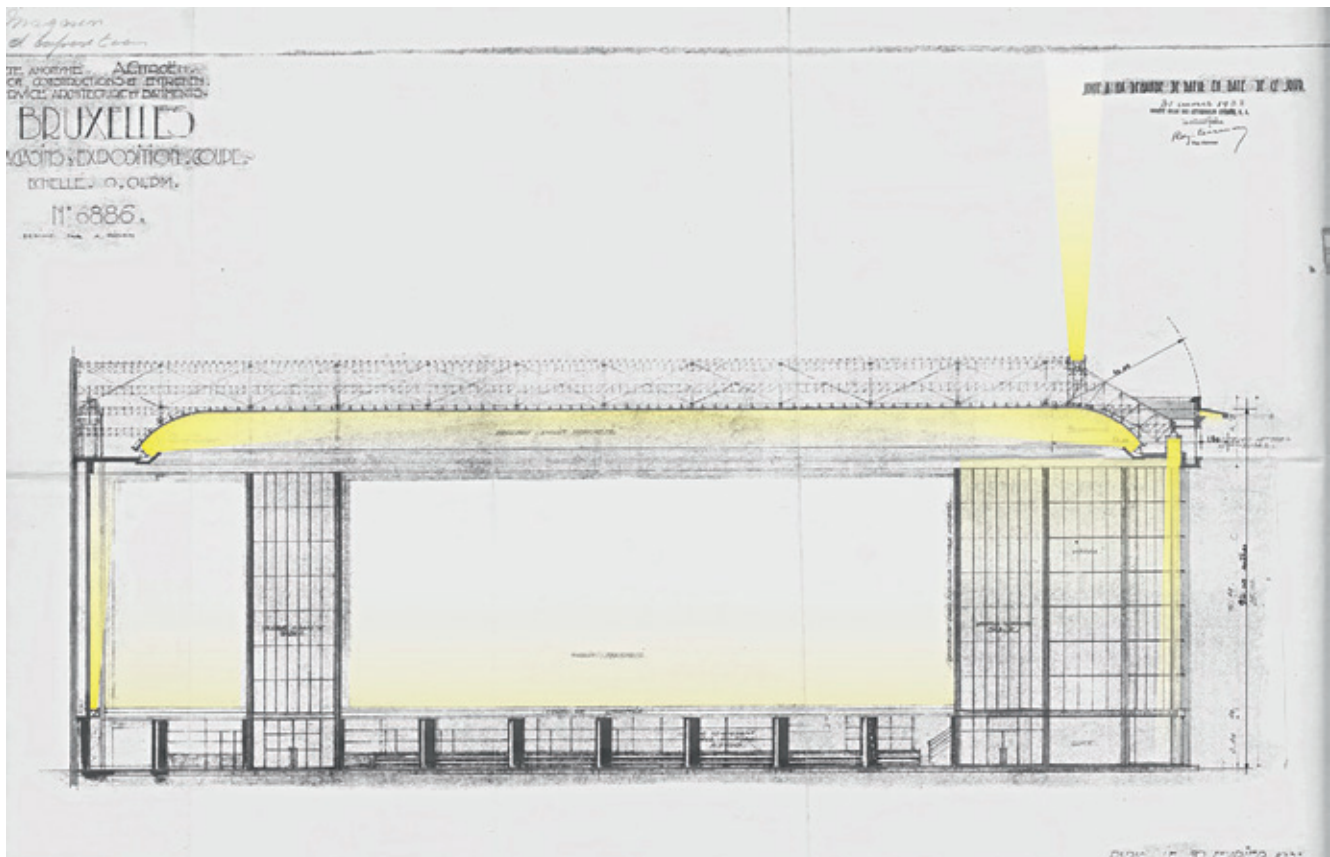
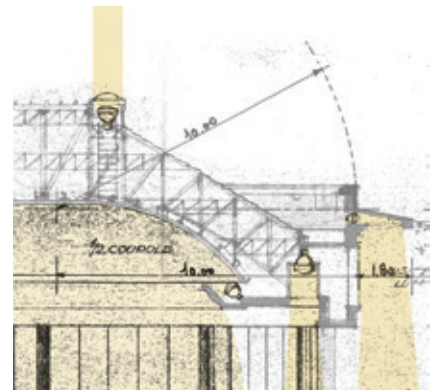
Binnenin de showroom hadden de architecten drie complementaire verlichtingssystemen voorzien die de glazen gordijngewel, het plafond en de muur achteraan moesten verlichten.¹¹ De verlichting van de gordijngewel en van het plafond bevond zich op zeer grote hoogte, net onder het plafond, maar was toegankelijk via een passerelle voor onderhoud. Deze passerelle vormde in feite de bovenkant van de kroonlijst en was dan ook onzichtbaar voor de bezoekers van de toonzaal. Wie over deze passerelle liep in de richting van het IJzerplein zag zowel linksonder als rechtsboven een rij lichtbronnen.

De rij lichtbronnen linksonder stond op de rand van de passerelle gemonteerd, verborgen in een lichtkoof, en verlichtte de koepel van het plafond van onderuit. Via een open ruimte tussen het gewelfde plafond en de lichtkoof scheen deze spot dus omhoog. Dit principe, waarbij de lichtstroom eerst een reflecterend vlak treft en via deze omweg een ruimte verlicht, noemt men indirecte verlichting. Deze techniek werd vaak gebruikt tijdens het interbellum en bood tal van voordelen. Zo konden bezoekers niet verblind worden en waren de lichtbronnen aan het oog onttrokken. Het was ook een beproefde methode,

9 Archief van de Stad Brussel (verder ASB), TP 50353: Magasin d'exposition, plan n° 6886.

10 Voor meer achtergrondinformatie over de hieronder beschreven lichttechnieken, zie: L.C. Kalf, *Kunstlicht en architectuur* (Amsterdam 1941).

11 Dit drieledig verlichtingsconcept had een vermogen van 165 kW.

'Magasin d'exposition. Coupe'. Plan n° 6886: volledig plan en detail. Archief van de Stad Brussel, TP 50353. Lichteffecten: Thomas Stroobants

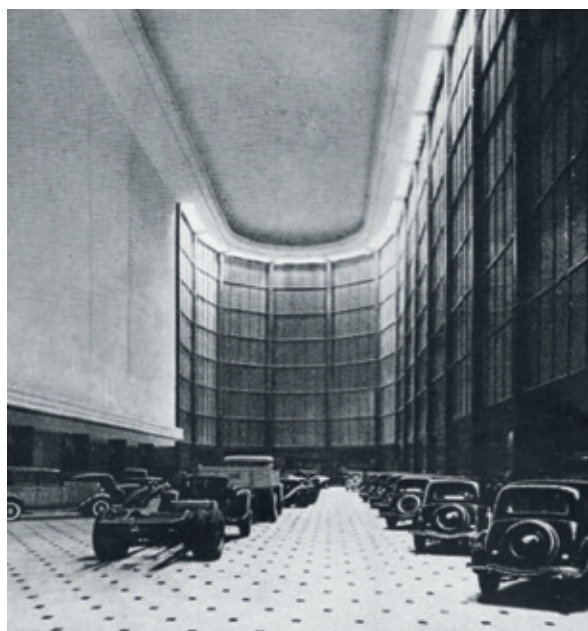
vooral dan in de theater- en cinema-architectuur, om ruimtes hoger te laten lijken. Het doel van deze installatie was de sacraliteit en de openheid van de ruimte te versterken.

Publiciteit SEM: interieur Showroom Citroën met verlichting glazen gordijngewel. Anon., 'Les nouveaux bâtiments de la Société Citroën à Bruxelles. A. Dumont et M. Van Goethem', *L'Ossature Métallique*, 4:2 (1935) n.p.

De reeks lichtbronnen rechtsboven bevond zich vlak naast de glazen gevel, een kleine meter boven het niveau van het passerelle. Het betrof X-Ray reflectoren, geïnstalleerd door de firma SEM.¹² Deze reflectoren waren naar beneden gericht en zaten ingewerkt in grote ronde openingen, zoals men kan zien op de constructiefoto's uit 1934 (Zie afbeelding hiernaast).¹³ Voor deze ronde openingen werd vervolgens glas geplaatst om zo diffuus licht te verkrijgen. Een bezoeker van de toonzaal zag vanuit zijn perspectief een langwerpige strook licht, die nauwgezet de ritmering van de glazen gordijngewel volgde. Daar waar de glazen gevel overging in een grote witte muur, stopte ook de verlichting. Dit toont aan dat het niet de bedoeling was het interieur te verlichten, maar wel de glazen gordijngewel, om zo de uitstraling van het gebouw naar buiten toe te verzekeren.

Deze verlichting van de gordijngewel en het plafond volstond niet om het spectaculaire effect te verkrijgen dat te zien is op de ontwerpschets. Hiervoor dienden ook de hoge witte muren van de toonzaal licht te weerkaatsen. Deze twee muren bevonden zich respectievelijk aan de lange zijde (tegenover de glazen gevel) en aan de korte rechte zijde van de showroom. Deze muren waren op een bepaalde hoogte voorzien van een lichtkoof. De lampen die hierin verborgen zaten beschenen de muren; net zoals bij het plafond ging het hier dus om indirecte verlichting.

Uit publiciteit SEM: interieur Showroom Citroën met verlichting glazen gordijngewel Anon., 'Les nouveaux bâtiments de la Société Citroën à Bruxelles. A. Dumont et M. Van Goethem', *L'Ossature Métallique*, 4:2 (1935) n.p.

Citroën Brussel, interieur toonzaal. Collectie Citroën Belux

- 12 Société d'Electricité et de Mécanique (S.E.M.). S.E.M. is vervolgens overgenomen door Sofina, dat op zijn beurt Traction & Electricité is geworden, vandaag gekend als Tractebel. S.E.M. gebruikte de verlichting van de Citroën-showroom als referentie in publiciteit.
- 13 P. Viaene, 'Het garagebouw Citroën te Brussel', *Monumenten en Landschappen*, 13:4 (1994) 35.

Het is merkwaardig dat er in het verlichtingsconcept van de binnenruimte geen enkele poging werd ondernomen om de nieuwe automodellen in de spotlights te plaatsen. Aangezien het gebouw langs een drukke verkeersader gelegen was, waren de meeste voorbijgangers automobilisten, die te snel en op een te grote afstand langsreden om de automodellen zelf te kunnen appreciëren. Het was dan ook een efficiëntere strategie om ervoor te zorgen dat passanten het majestueuze karakter van de showroom rechtstreeks associeerden met de grandeur van het merk Citroën.

Het was dan ook een efficiëntere strategie om ervoor te zorgen dat passanten het majestueuze karakter van de showroom rechtstreeks associeerden met de grandeur van het merk Citroën

Exterieur

De realisatie van het verlichtingsconcept aan de buitenkant van de showroom liep niet van een leien dakje en werd in de loop van 1933 en 1934 verschillende keren bijgestuurd. We bekijken hiervoor in eerste instantie het plan uit de bouwaanvraag van 31 maart 1933. Hierop zien we opnieuw drie complementaire verlichtingssystemen: een zeer grote lamp bovenop het dak van de toonzaal, een uitkragende betonnen luifel met ingewerkte verlichting, en ten slotte de lichtreclame met de naam Citroën.

Op de eerder genoemde ontwerpschets van een paar maanden later (mei 1933) zijn zowel de schijnwerper als de verlichte luifel verdwenen, wat mogelijk te maken heeft met het feit dat er voor deze twee verlichtingssystemen een bijkomende bouwvergunning nodig was. Op 15 juni 1933 dienden de architecten inderdaad een speciale aanvraag in voor een luifel met een uitkraging van 1m80, die het gebouw bovenaan visueel moest afsluiten. Deze luifel was hol, zodat er elektrische verlichting in geplaatst kon worden. Het was de bedoeling dat de gehele luifel een lichtbak zou vormen, met onderaan een opening die afgedekt moest worden met een glasplaat.¹⁴ Vanop het IJzerplein zou men dus een langwerpige, lichtgevende strook in de luifel zien, die de aerodynamische vorm van de toonzaal beklemtoonde. Verlichte luifels kwamen tijdens het interbellum vaak voor, zoals bijvoorbeeld bij de toonzaal van Ford (1931) op de *Boulevard des Italiens* in Parijs.¹⁵ Op 1 augustus werd de aanvraag goedgekeurd, omwille van 'het monumentale karakter van de constructie en het speciale karakter van het ornament, dat als doel heeft de façade op bijzondere wijze te verlichten'.

In de correspondentie tussen de architecten en de Stad Brussel neemt de laatste een positieve en stimulerende houding in ten aanzien van deze vernieuwende verlichtingsvoorstellen. Soms was de verlichting zelfs een argument om bepaalde uitzonderingen toe te staan. Zo werd in dit geval de uitzonderlijke uitkraging van 1m80 juist goedgekeurd omwille van diens 'oordeelkundige verlichting'. Uiteindelijk werd de luifel effectief gebouwd, maar dan zonder verlichting. In september 1934 werden de architecten hiervoor ter

14 ASB, TP 49398: Établissement d'un auvent en béton avec éclairage par réflecteur.

15 Bij het Ford-gebouw neemt de toonzaal enkel de onderste verdieping van het gebouw in beslag. De luifel bevindt zich dan ook tussen de toonzaal en de bovenste verdiepingen van het gebouw, en niet, zoals bij het Citroën-gebouw in Brussel, helemaal bovenaan.

verantwoording geroepen door de Stad Brussel, die hen verzocht de luifel conform te maken aan de bouwaanvraag en deze dus van verlichting te voorzien.¹⁶ De architecten antwoordden hierop dat het 'materieel onmogelijk of toch minstens uiterst moeilijk zou zijn om dit verlichtingssysteem te onderhouden, wat hen verplicht had het idee te laten varen'. Een ander document, afkomstig van de aannemer en opgesteld in augustus 1934, maakt melding van een probleem met de levering van de verlichting voor de luifel.¹⁷ Waarom deze verlichting niet geplaatst is, kan niet meer precies achterhaald worden. Belangrijker is dat de bronnen duidelijk getuigen van een uitgesproken intentie om de luifel te verlichten, wat evenwel niet gelukt is door technische, praktische of financiële problemen.

Soms was de verlichting zelfs een argument om bepaalde uitzonderingen toe te staan. Zo werd in dit geval de uitzonderlijke uitkraging van 1m80 juist goedgekeurd omwille van diens 'oordeelkundige verlichting'

Wellicht het meest tot de verbeelding sprekende onderdeel van de verlichting aan de buitenzijde was het lighthouse bovenop het dak.¹⁸ Al op de allereerste bouwaanvraag van 31 maart 1933 was er een speciale, naar boven gerichte lamp voorzien, maar ook voor dit type verlichting was er een speciale toelating

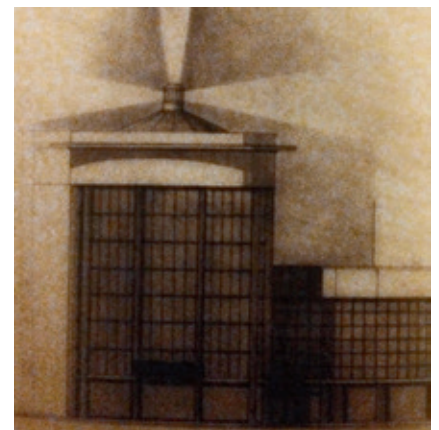
16 ASB, TP 49398: Projet de lettre. n° 7.

17 Archives d'Architecture Moderne (AAM), Fonds Blaton: 'Visite aux Usines Citroën, Quai de Javel, le lundi 13 Août 1934'. Dit archief is nog niet geïnventariseerd.

18 Een lighthouse is het bovenste gedeelte van een vuurtoren, waarin de lichtbron geplaatst wordt.

Showroom Citroën in Brussel. Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel.

Detail ontwerptekening (1933) van Alexis Dumont en Marcel Van Goethem: het lighthouse met schijnwerper. Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel

nodig. De aanvraag hiervoor bereikte de Stad Brussel op 19 oktober 1933 en werd vergezeld van een nieuw plan, waaruit blijkt dat de eenvoudige, naar boven gerichte lamp ondertussen was geëvolueerd tot een meervoudige en ronddraaiende verlichting die omhuld moest worden door een lichthuis. Het beoogde effect was dat deze lantaarn één verticale en drie horizontale stralenbundels zou uitzenden, zoals te zien is op een plan dat bewaard wordt in de Citroën-archieven in Aulnay-sous-Bois (zie afbeelding vorige pagina).¹⁹ Ook het artikel in *L'Ossature Métallique* uit het jaar 1935 bevestigt dat het gaat om een dergelijk systeem.²⁰ Dit soort verlichting was op zich niet nieuw in de context van de internationale lichtarchitectuur: een bekend voorbeeld hiervan was de Lichtburg-bioscoop van architect Rudolf Fränkel in Berlijn (1929). Maar voor Brussel was dit absoluut revolutionair. De lantaarn werd gebouwd op het hoogste punt van het dak, waar de dakspanten samenkomen boven de koepel van de showroom. Door de hoge kroonlijst met uitkragende luifel was het lichthuis zelf weliswaar niet zichtbaar vanaf het straatniveau, maar de spectaculaire lichtbundels zouden hun effect niet gemist hebben. Dit verlichtingssysteem diende hoofdzakelijk als reclame- en marketingstunt, maar had nog een andere functie: net als een vuurtoren moest dit lichtbaken automobilisten de weg wijzen. Chauffeurs konden hun auto achterlaten in de garage voor een onderhoudsbeurt, wat tijdens de tussenoorlogse jaren zeer regelmatig diende te gebeuren. Omdat de garage vlakbij het stadscentrum lag, hadden de klanten zo tevens een geschikte parkeerplaats. Alvorens de stad haar definitieve toestemming gaf voor deze schijnwerpers legde ze de plannen voor aan de Administratie van de Luchtvaart (Administration de l'Aéronautique), die geen enkel bezwaar maakte. Wel werd gevraagd om op voorhand de datum van ingebruikneming door te geven, alsook de uren waarop deze lantaarn zou branden.²¹ Zover zou het echter nooit komen. Het lichthuis zelf werd wel degelijk geïnstalleerd, en is nog zichtbaar op luchtfoto's uit 1953.²² Maar meer dan een leeg omhulsel is dit nooit geweest: de lampen werden niet geplaatst, zoals vermeld staat op de kaft van de bouwvergunning.²³

Dit verlichtingssysteem diende hoofdzakelijk als reclame- en marketingstunt, maar had nog een andere functie: net als een vuurtoren moest dit lichtbaken automobilisten de weg wijzen

Tot slot zijn er nog de 'lettres lumineuses', die volgens de eerste bouwaanvraag op de halfronde zijde van de showroom geplaatst moesten worden, net onder de luifel. Op deze strategische plaats zou de merknaam 'Citroën' te lezen zijn, zichtbaar vanop zeer grote afstand. Deze lichtreclame was dan ook gericht op voorbijrijdende automobilisten en aangepast aan de schaal van stad. Het effect hiervan kan ingeschat worden dankzij de nachtelijke ontwerpschets. Ook van dit idee is men afgestapt: uiteindelijk werd de merknaam op de lange zijde van de toonzaal aangebracht in niet-lichtgevende letters. De twee relatief kleine lichtreclames boven de ingang en aan de lange zijde hadden niet dezelfde grootstedelijke ambitie, en waren vooral gericht op voetgangers.

19 Conservatoire Citroën Aulnay-sous-Bois, Archieven Citroën Ingénierie, Liasse A 16 a, A 16 b, A 16 c. Een foto van een detail van deze ontwerptekening wordt bewaard door de Archives d'Architecture Moderne in Brussel.

20 'Un phare d'une puissance de 15 kW est placé sur le sommet du toit; il est du système à miroirs et donne un pinceau vertical et trois pinceaux horizontaux'. In: Anon., 'Les nouveaux bâtiments de la Société Citroën à Bruxelles', 57.

21 ASB, TP 49398: Installation d'un phare sur la toiture.

22 HemelsBrussel of Bruciel is een online-toepassing waarbij twee luchtfoto's uit verschillende periodes tegelijkertijd in beeld gebracht worden, van het begin van de jaren 1930 tot 2012 (www.gis.irisnet.be/bruciel/).

23 'Le logement du phare a été établi, mais le phare proprement dit n'a pas été placé'. ASB, TP 49398: Installation d'un phare sur la toiture. Ook in de archieven van de dienst luchtruim is niets terug te vinden over het daadwerkelijk functioneren van de schijnwerper.

Van het oorspronkelijk verlichtingsconcept aan de buitenzijde van de toonzaal is dus niet veel overgebleven. Ook binnenin het gebouw kan enkel van de gordijngevel-verlichting met zekerheid gezegd worden dat deze geïnstalleerd werd en ook effectief gefunctioneerd heeft, zoals te zien is op publiciteit van SEM (zie afbeeldingen pagina 40). De grens tussen intentie en daadwerkelijke uitvoering is niet altijd duidelijk. De ware toedracht zou verder opgehelderd kunnen worden door bijkomend onderzoek in het belangrijkste archief van het Citroën-gebouw, dat zich bevindt in het Conservatoire Citroën in Aulnay-sous-Bois. Dit archief omvat niet minder dan een tweehonderdtal originele plannen en ontwerpschetsen van de Brusselse Citroën-garage, althans volgens een gedetailleerde inventaris uit 1986.²⁴ Deze documenten kunnen echter al geruime tijd niet meer gelokaliseerd worden binnen het zeer omvangrijke archievencomplex van PSA Peugeot Citroën; het is dus helemaal niet zeker dat deze plannen nog bewaard zijn. Nu het Citroën-gebouw verkocht wordt, is het lot van deze waardevolle archiefstukken helemaal onduidelijk. Nochtans zou een grondige studie van dit archief de oorspronkelijke ontwerpkeuzes van de architecten kunnen achterhalen – een onmisbare eerste stap voor een kwaliteitsvolle herbestemming van het gebouw.²⁵

24 Smith en Mondine, *Citroën archives bâtiment*.

25 Van deze ontwerpschetsen en plannen, bewaard in het Conservatoire Citroën in Aulnay-sous-Bois, bestaan er een twintigtal kleine fotografische reproducties, waarop meestal slechts een detail van de oorspronkelijke document te zien is. Deze foto's bevinden zich in de Archives d'Architecture Moderne (AAM) in Brussel. Het was wellicht de bedoeling de foto's in kwestie op te nemen in een boek over de architectuur en het imago van Citroën. Het ontwerp voor dit boek (met bijdragen van o.a. Jacques Calvet, Françoise Hamon, Olivier Cinqualbre, Yves Cohen, Philippe Mondine en Paul Smith), was al ver gevorderd, maar is uiteindelijk niet gepubliceerd. Recent zijn de foto's gepubliceerd in: M Culot, *100 ans d'architecture à Bruxelles 1910–2010. Brussel 100 jaar architectuur 1910–2010* (Brussel 2014). Daarnaast bezit het Brusselse stadsarchief een kopie van veertien plannen, ingediend bij de aanvraag tot bouwvergunning.

Ontwerptekeningen (1933) van architecten Alexis Dumont en Marcel Van Goethem: dag- en nachtzicht van de Citroën showroom, Brussel. Archives d'Architecture Moderne (AAM), Brussel

Het gebouw als bron: een vergelijkende analyse met de gebouwde realiteit

In het huidige gebouw zijn nog sporen te vinden van de ophangstructuren van het gewelfde plafond en de passerelle verbonden aan de dakspanten. De meeste verbindingselementen zijn verdwenen, maar verschillende bevestigingspunten in de dakstructuur wijzen nog op boutverbindingen tussen de spanten en secundaire elementen. Aan één spant zijn de ophangstructuren van de passerelle echter nog zichtbaar. Dit element geeft een helder beeld van de schaal van de hele installatie en de positionering ten opzichte van de dakstructuur. Dit ene overgebleven element is ook zichtbaar op de historische foto's en duidt op een coherentie tussen plan en uitvoering van het verlichtingsconcept, wat ons met zekerheid kan doen stellen dat alle constructieve delen aanwezig waren voor het uitvoeren van het verlichtingsconcept. Het zijn vermoedelijk echter de verlichtingsarmaturen zelf die nooit allemaal tot op de

Nu het Citroën-gebouw verkocht wordt, is het lot van deze waardevolle archiefstukken helemaal onduidelijk. Nochtans zou een grondige studie van dit archief de oorspronkelijke ontwerpkeuzes van de architecten kunnen achterhalen – een onmisbare eerste stap voor een kwaliteitsvolle herbestemming van het gebouw

werf geraakt zijn. Technische moeilijkheden kunnen hier een rol spelen, maar vermoedelijk ligt de financiële malaise bij Citroën aan de basis van dit falen. Dat de armaturen nooit geplaatst zouden zijn omwille van besparingen wordt plausibel wanneer we het aantal verlichtingsarmaturen in de showroom optellen. De glasgevelverlichting telt 80 gaten waarin een spot geplaatst moest worden. Onder het gewelf zouden er 110 armaturen geweest zijn en in de kroonlijst waren nog eens ongeveer 80 nodig. En dan moest de verlichtingsinstallatie in de lichttoren ook nog geplaatst worden. De optelsom van lichtarmaturen in de showroom komt dus neer op een minimum aantal van 270 lichtspots, terwijl er reeds voldoende licht beschikbaar was met de 80 exemplaren aan het glasraam. De redenering dat Michelin hier ook wou besparen houdt dus wel steek.

In ieder geval is het duidelijk dat de verwachtingen van André Citroën zoals eerder geformuleerd in deze tekst, niet werden ingelost. Toch heeft dit niet belet dat dit 'virtueel lichtbaken' uitgegroeid is tot een icoon van de lichtarchitectuur en dit niet op basis van zijn effectieve nachtelijke uitstraling, maar wel van zijn overduidelijk potentieel als dusdanig. Niet alleen uit het ontwerp, maar ook uit de concrete stappen die de architecten ondernamen om hun verlichtingsconcept te realiseren, blijkt duidelijk dat het hier gaat om meer dan louter intentie. De vraag die dan ook opduikt, is hoe men moet omspringen met een dergelijk patrimonium.

De erfgoedwaarde van een lichtconcept

In denkoefeningen rond de herbestemming van de Citroën-garage komt de vraag naar voren wat te doen met het immaterieel erfgoed van het verlichtingsconcept van dit gebouw. Aangezien de lichteffecten zodanig geïntegreerd zijn in het architecturaal concept van het gebouw, hebben ingrepen op het ene steeds een effect op het andere. Wanneer het initiële lichtconcept in de showroom terug zou worden gebracht, kan dit alleen wanneer ook de ruimte *an sich* wordt gerestaureerd naar zijn eerste fase: de leegte. Hier komt de tweestrijd in dit

vraagstuk dan ook naar boven: het lichtconcept in de showroom is steeds een 'intentie' gebleven, want het is nooit volledig geïnstalleerd en bijgevolg ook nooit operationeel gesteld. Een restauratie zou bijgevolg leiden tot het terugbrengen van het 'verlichtingsconcept' en het 'verondersteld effect' van het licht op de garage. Er kan wel gesteld worden dat het gebouw verder is gegaan dan enkel zijn concept, aangezien alle constructieve delen klaar waren voor de installatie van de lampen. Deze installaties zouden aan de hand van de tekeningen wel opnieuw terug geïnstalleerd kunnen worden, maar uiteindelijk zou er dus een gebouw gecreëerd worden dat eigenlijk nooit echt in die vorm heeft bestaan. Critici zouden kunnen stellen dat dit geen correcte manier is van omgaan met erfgoed, aangezien dergelijk project als 'fake' zou kunnen bestempeld worden. We worden hier geconfronteerd met de 'ontastbaarheid' van de erfgoedwaarde van een concept.

Er kan geargumenteed worden op basis van het bouwhistorisch, iconografisch en archiefonderzoek dat het hier niet zozeer om de restauratie van een concept gaat, maar om het vervolledigen van een misgelopen project. Het verlichtingsconcept van de Citroëngarage is dus nooit enkel en alleen een idee op de tekentafel gebleven. De showroom in Brussel was dan ook bedoeld als een voortzetting van de architecturale topvoorbeelden van Citroën in Parijs waaronder de garage Marbeuf en de showroom op de Champs-Élysées. Citroën hanteerde in al zijn nieuwe showrooms een uitgekiend verlichtingsconcept in samenhang met de architectuur van het gebouw. De showroom in Brussel kan dus gezien worden als onderdeel van deze serie. Het effect van het verlichtingsconcept in de twee Parijse voorbeelden is wél uitgebreid gedocumenteerd en geeft een idee van het gewenste resultaat dat André Citroën en Maurice Ravazé voor ogen hadden in Brussel. Belangrijke voorbeelden van Citroën-garages uit andere landen hadden een nauwere relatie met lokale architectuur, zoals het exemplaar in Amsterdam dat geheel is vormgegeven binnen de architectuurstroming van de Stijl.

Citroën hanteerde in al zijn nieuwe showrooms een uitgekiend verlichtingsconcept in samenhang met de architectuur van het gebouw

De showroom op de Champs-Élysées is intussen al meermaals verbouwd, teneinde met de hedendaagse uitstraling van het Citroën-merk mee te gaan; de garage Marbeuf is reeds in 1952 gesloopt. Van de meest iconische voorbeelden is de showroom in Brussel dus één van de laatste exemplaren met een zodanig uitgesproken lichtarchitectuur. Dat het licht van de showroom in Brussel niet echt is aangegaan wegens het onfortuinlijke faillissement van Citroën wordt vanuit dit perspectief minder relevant.

Het lichtarchitecturaal concept dat Citroën in de jaren dertig ontwikkelde is uniek, aangezien deze showroom een van de laatste van haar soort is. In het huidige herbestemmingsdebat wordt het scenario van een museum voor

hedendaagse kunst vaak naar voren gebracht, wat op het eerste zicht strookt met het de functie die de showroom al 80 jaar heeft: exposeren. Een studie aan het Raymond Lemaire International Center for Conservation uit 2014 wees reeds op deze unieke initiële erfgoedwaarde en zijn verenigbaarheid met de opzet om objecten (beeldhouwwerken, installaties, sculpturen, ...) te exposeren.²⁶

26 N. Dillon, J. Nijs, F. Prado, T. Stroobants e.a., *RLICC IPW3 – Citroën Garage Yser* (Leuven 2014).

Het gebouw kent echter nog heel wat andere kwaliteiten die soms vergeten worden en dienen benadrukt te worden, maar die geen deel uitmaakten van het lichtconcept van Citroën, zoals de glasgevels en -daken in de ateliers en de hoeveelheid aan natuurlijk licht die daar de ruimte vult, of de hellingen en platformen die de interne logica van het gebouw bepalen. Deze kwaliteiten bevinden zich hoofdzakelijk in de ateliers achter de showroom. De uitzonderlijkheid van het verlichtingsconcept van de showroom geeft toch een bijzondere historische waarde aan het gehele complex die in het debat zelden aan bod komt. Het verhaal van dit uitzonderlijk verlichtingsconcept is bij het publiek niet gekend. Beeldmateriaal van de garage van buitenaf bij nacht is, vreemd genoeg, onbestaande. Bij het opsporen van dit beeldmateriaal kunnen lokale onderzoekers en heemkundigen een belangrijke rol spelen. Het lijkt immers onwaarschijnlijk dat dit niet zou bestaan. Dit artikel toont voor het eerst aan dat de nachtelijke identiteit van de Citroën-showroom een fundamenteel aspect vormde van het oorspronkelijke architecturale ontwerp. In het toekomstige herbestemmingsscenario zal dit unieke verlichtingsconcept hopelijk op een kwalitatieve manier worden geïntegreerd.

Beknopte bibliografie

- G. Canesi en A. Cassi Ramelli, *Architettura luminosa e apparecchi per illuminazione* (Milaan 1941).
N. Dillon, J. Nijs, F. Prado, T. Stroobants e.a., *RLICC IPW3 – Citroën Garage Yser* (Leuven 2014).
R. Hommelen, 'Lichtarchitectuur: van neologisme tot erfgoed', *Kunstlicht. Tijdschrift voor beeldende kunst, beeldcultuur en architectuur van de oudheid tot heden*, 29:4 (2008) 6–12.
R. Hommelen, 'Lichtarchitectuur in Brussel tijdens het interbellum', in: P. Dumont, B. Vander Bruggen (reds.), *Licht en verlichting* (Brussel 2007) 96–129.
L.C. Kalf, *Kunstlicht en architectuur* (Amsterdam 1941).
D. Neumann, *Architecture of the Night: The Illuminated Building* (München, New York 2002).
D. Neumann, *Luminous Buildings / Architecture of the Night* (Stuttgart 2006).
M-C. Quef, *Citroën; un parcours architectural* (Boulogne-Billancourt 2009).

Biografie

Ruth Hommelen (1977) studeerde architectuur- en kunstgeschiedenis aan de universiteit Paris 1 Panthéon-Sorbonne. Momenteel is zij voltijds onderwijzend personeel/assistent aan de KU Leuven, Faculteit Architectuur. Ze voltooit een doctoraat over lichtarchitectuur, met als titel 'The Nightside of Modernity. Light Architecture and Metropolitan Culture during the Interwar Period' en publiceerde hierover reeds diverse artikelen in boeken en wetenschappelijke tijdschriften, waaronder *French Cultural Studies* en *Journal of Architecture*. (contact: ruth.hommelen@kuleuven.be)

Thomas Stroobants (1990) studeerde architectuur aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven, Campus Sint-Lucas Gent en vervolledigt momenteel zijn manama aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC), Faculteit Ingenieurswetenschappen van de KU Leuven. In het kader van het projectwerk in de eerste master heeft hij samen met 7 collega's een volledige studie over de Citroën-garage aan het IJzerplein in Brussel gemaakt en sindsdien treedt hij als consulent op in de herbestemmingsdebatten over de Citroën-garage. (contact: thomas.stroobants@student.kuleuven.be)

Het licht scheen in de duisternis

Lichtsymboliek en erfgoed van de vrijmetselarij

Jimmy Koppen

'Vrijmetselarij' is eigenlijk een containerbegrip. In se gaat het hierbij om een inwijdingsgenootschap waarvan de historische wortels teruggaan tot de zeventiende eeuw. De bijeenkomsten van vrijmetselaars vinden plaats in 'geheime' ruimtes die loges, werkplaatsen of eenvoudigweg tempels worden genoemd. De zittingen kennen een hoog ceremonieel of ritueel gehalte en willen de aanwezigen vooral aanzetten tot zelfreflectie. De interpretatiemogelijkheden van dit gegeven zijn vrij ruim, zodat we eerder van 'vrijmetselarijen' kunnen spreken in plaats van 'de' vrijmetselarij. Met andere woorden: de manier waarop vrijmetselarij in Engeland wordt beleefd is totaal verschillend met deze in de Verenigde Staten of België. Ook geeft iedere, individuele vrijmetselaar zijn eigen invulling aan dit gegeven. Van een overkoepelend en altijd vastliggend referentiekader is eigenlijk geen sprake.

In haar driehonderdjarig bestaan heeft de vrijmetselarij aanleiding gegeven tot een typerend erfgoed. Dit kan zowel immaterieel – zijnde het geheel van de maçonnieke rituelen¹ – als materieel zijn. Onder dit laatste begrijpen we niet enkel de tempels en logegebouwen, maar ook het textiel dat tijdens de logezittingen wordt gedragen, of bepaalde attributen zoals hamers en zwaarden die een specifieke rol krijgen toebedeeld. Het is ook mogelijk dat bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen, zoals servies, met maçonnieke symbolen worden versierd. In de Engelse context is het dan weer opvallend dat de maçonnieke subcultuur als inspiratiebron wordt gebruikt voor niet-maçonnieke gebouwen en zelfs tuinaanleg. Het hoogtepunt daarvan bevond zich in de late achttiende en begin negentiende eeuw.² Symbolen en rituelen van vrijmetselaars zijn gebaseerd op de interpretatie van werktuigen, bijbelse verhalen, alchemie, middeleeuwse ridderorden, getallen, het belang van woorden, tekens en aanrakingen en de tegenstelling tussen licht en duisternis. In deze bijdrage vertrekken we van het belang van de lichtsymboliek in de maçonnerie. Waarom wordt er in het immaterieel erfgoed schijnbaar veelvuldig verwezen naar het licht? Wat is hiervan de achterliggende betekenis? Vertaalt de tegenstelling zich in bijvoorbeeld de rituelen?

Hieruit volgt een tweede vraagstelling: is de lichtsymboliek ook per definitie aanwezig in het materieel erfgoed? Zijn vrijmetselaarstempels gebouwd en ingericht met de bedoeling om in te spelen op de tegenstelling tussen licht en duisternis? Of speelt dit element op het vlak van materieel erfgoed een veel beperktere rol?

1 'Ritueel' is het geheel van rituele handelingen en verwijzingen naar symbolen.

2 Oriënterende literatuur: J. S. Curl, B. Toulhier, M. Culot e.a., *Architectures maçonniques: Grande-Bretagne, France, Etats-Unis, Belgique* (Brussel 2006).

Foto links: Egyptische zuilen, de zon en de maan en de letter 'G' in de vlamme ster aan de 'oostzijde' van de Grote Tempel in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Voor we deze vragen kunnen beantwoorden moeten we eerst duidelijk maken wat vrijmetselarij nu eigenlijk is.

Een inwijdingsgenootschap

De precieze context waarbinnen het ontstaan van het genootschap te situeren valt is niet helemaal bekend. Er is geen formele stichter en geen stichtingsdatum.³ Wel hebben we notulen van enkele vergaderingen uit de jaren 1716–1717, waarbij vier verenigingen of ‘loges’ uit Londen overgingen tot samenwerking onder de koepel van een grootloge. De notulen werden trouwens pas op een latere datum neergeschreven, zodat de historicus de nodige voorzichtigheid aan de dag moet leggen. Die voorzichtigheid zorgt er ook voor dat de connectie van de vrijmetselaars met de middeleeuwse kathedraalbouwers, de rozenkruisers of zelfs de tempeliers niet zomaar mag worden gemaakt. We hebben trouwens geen informatie over de origine van de vier genoemde Londens loges. Hoe lang bestonden zij immers en wat waren hun doelstellingen? Op basis van hypothesen kunnen we evenwel een aantal factoren aanhalen, die de voedingsbodem vormden waarop de hedendaagse vrijmetselarij tot stand kwam.⁴

De eerste factor is politiek-institutioneel. Engeland, en bij uitbreiding Groot-Brittannië, kwam anno 1700 uit een periode van godsdienstoorlogen en intern politiek debat. Bovendien trad in 1714 het koninklijk huis van Hannover aan, met de troonsbestijging van George I. En dit terwijl in 1706–1707 Schotland, via de Acts of Union, formeel met Engeland was samengevoegd. De tweede factor is cultureel. In 1666 woedde in Londen een grote brand die de stad grotendeels in de as legde. In de nasleep van deze dramatische gebeurtenis veranderde de hoofdstad in één grote bouwwerf, die architecten, aannemers en kunstenaars van heinde en ver aantrok. De bekroning van de wederopbouw was de oplevering van Saint Paul's Cathedral, het grootste werk van Christopher Wren, in 1713. Mogelijk waren de vier loges op een of andere manier betrokken geweest in de wederopbouw van de hoofdstad, maar dit is absoluut niet zeker. De derde factor is wetenschappelijk. In 1660 werd de Royal Society opgericht. Via dit genootschap werd onder meer de verspreiding van wetenschappelijke kennis aangemoedigd, met als belangrijkste naam Isaac Newton.

- 3 Voor een introductie tot haar geschiedenis en de methodologische problemen daarmee gepaard, zie: J. Snoek en H. Bogdan, 'The history of Freemasonry, an overview', in H. Bogdan en J. Snoek (reds.), *Handbook of Freemasonry* (Leiden 2014) 13–32.
- 4 Zie ook M. Jacob, *The origins of Freemasonry, facts and fictions* (Philadelphia 2007) en R. Dachez, *L'invention de la Franc-Maçonnerie. Des opératifs aux spéculatifs* (Parijs 2008).

Achttiende-eeuwse kom met onder meer zon, maan en sterren. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Achttiende-eeuws schootsvel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Het waren deze drie factoren die aanleiding gaven tot de vrijmetselarij – althans tot de Angelsaksische verschijningsvorm die dominant zou worden. In de lijn van het Londense clubleven verscheen aldus in 1717 een genootschap waarvan de leden filosofeerden over kunst en wetenschap, zonder zich daarbij in te laten met politiek of religie – want deze thema's hadden in het verleden al te vaak aanleiding gegeven tot conflict. Geïnspireerd door een gelijkaardige vereniging in Schotland, waarvan de oorsprong enkele decennia eerder in de tijd te situeren viel, werd op 21 juni 1717 de Grand Lodge of London and Westminster opgericht. De principes en werkwijze van de vier aangesloten loges kregen pas echt vorm onder impuls van wetenschapper en dominee Jean Théophile Désaguliers, die met de hulp van de Schotse presbyteriaan James Anderson in 1723 de statuten en reglementen van de Grand Lodge – en in het verlengde daarvan, van het geheel van de vrijmetselarij – neerschreef in *The Constitutions of the Free-Masons containing the history, charges, regulations, etc. of that most ancient and right worshipful fraternity*.⁵

5 De volledige, originele tekst van de *Constituties* kan onder meer worden geraadpleegd op <http://freemasonry.bcy.ca/history/anderson/>.

Wat vanaf Désaguliers en Anderson onder vrijmetselarij werd begrepen, stelde een besloten genootschap voor, waar enkel mannelijke leden werden toegelaten. Vanaf de jaren 1730 werden nieuwe leden ook ingewijd na een bepaalde procedure en ceremonie. De zittingen van de lokale verenigingen van vrijmetselaars, zijnde de loges, vonden op geregelde tijdstippen plaats in een speciaal daarvoor ingericht lokaal. De bijeenkomsten kaderden steeds in een opeenvolging van rituele handelingen en ceremoniën, die in een latere fase werden neergeschreven maar in veel gevallen van buiten moesten worden geleerd. Zij hadden tot doel om de aanwezigen op emotionele, spirituele en later ook intellectuele wijze te vormen. Vandaar ook het belang van symbolen, waarnaar werd verwezen tijdens de zittingen. Belangrijke symbolen, althans in de oorspronkelijke achttiende-eeuwse context, waren de aanroeping van de Opperbouwmeester van het Heelal en de verwijzing naar werktuigen zoals passers, winkelhaken en schietloden, die figuurlijk werden bekeken als instrumenten ter vorming van het individu.

Naast de symbolen die verwezen naar de vrije interpretatie van God als Opperbouwmeester van het Heelal, en voorwerpen en tekens die refereerden naar de effectieve metselaars, leende de tempel-inrichting zich tot de beleving van de lichtsymboliek

Gedurende zowat de hele achttiende eeuw vonden de zittingen plaats op de grens tussen het publieke en het private. In achterzalen van herbergen bijvoorbeeld of in de woningen van de leden. Het was pas in een latere fase dat aparte logegebouwen werden geconstrueerd. Zowel de inrichting van de *ad hoc* ontmoetingsruimten als de specifieke tempels dienden te beantwoorden aan de uitvoering van het ritueel. Naast de symbolen die verwezen naar de vrije

interpretatie van God als Opperbouwmeester van het Heelal, en voorwerpen en tekens die refereerden naar de effectieve metselaars, leende de tempelinrichting zich tot de beleving van de lichtsymboliek.

Onderzoek naar vrijmetselarij: geschiedenis en (im)materiële cultuur

Wie het gegeven van vrijmetselarij wil onderzoeken wordt geconfronteerd met een aantal veronderstellingen. Zo zou een buitenstaander of profaan nauwelijks of helemaal geen toegang tot relevante bronnen en literatuur kunnen verkrijgen. Dit klopt echter niet. De onderzoeker moet er wel steeds rekening mee houden dat de Belgische en zelfs Vlaamse verschijningsvorm van dit gegeven anders is dan die in het buitenland. Dat heeft te maken met de historische ontwikkeling en het maatschappelijk kader waarbinnen zij vandaag opereert. Met andere woorden: wat de benadering van vrijmetselarij betreft bestaan er geen algemeen geldende feiten en regels.

Binnen het wetenschappelijk onderzoek is vrijmetselarij al enige tijd een onderzoeksobject, zowel vanuit een (kunst-)historisch, wijsgerig als sociologisch vertrekpunt. Het *kan* een voordeel zijn dat de onderzoeker zelf tot het genootschap behoort, maar dit is zeker geen noodzaak. Het is evengoed mogelijk om de maçonnerie methodologisch te benaderen zoals eender welk ander fenomeen uit de geschiedenis. Mogelijke beperkingen bevinden zich in de toegankelijkheid van bronnen. Er bestaat bijvoorbeeld geen centraal archief waar de verschillende werkplaatsen, actief in België, hun documenten in bewaring onderbrengen.⁶ In de meeste gevallen moet de onderzoeker terugvallen op de *goodwill* van de vrijmetselaar die het archief van zijn of haar loge bijhoudt. In dat geval maakt het ook vaak helemaal niets uit of de onderzoeker zelf ook broeder of zuster is. Archieven zijn ook terecht gekomen in het Liberaal Archief en het AMSAB-ISG, om maar twee voorbeelden te noemen. Via zoekmachines zoals Archiefbank Vlaanderen kunnen bronnen worden opgespoord, maar de opbrengst is meestal mager. Relevante literatuur en haar referenties kunnen worden gezocht via de catalogus uncat.be, de site van de Koninklijke Bibliotheek of via de Franse databank www.persee.fr.

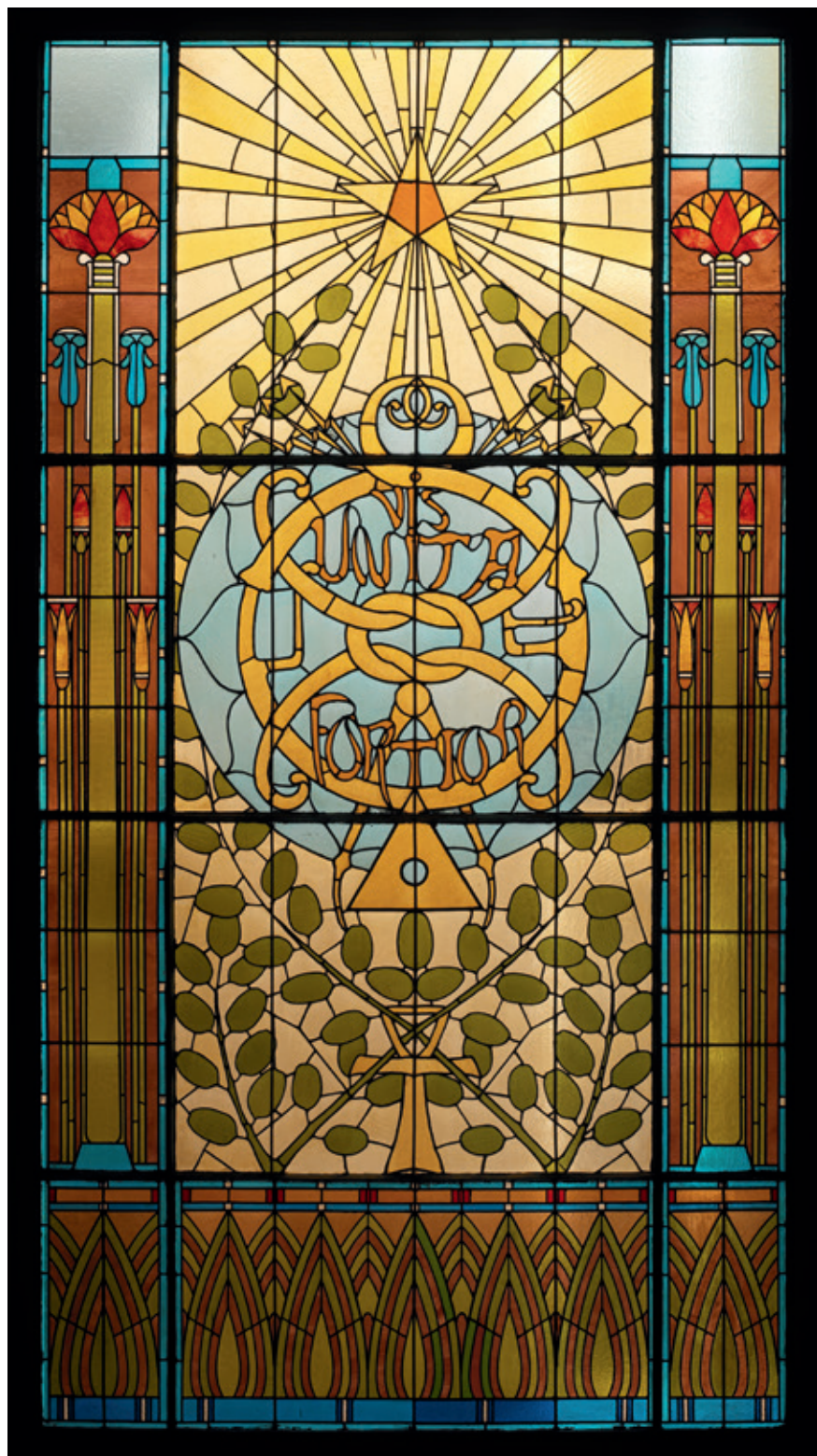
6 Met uitzondering van het Maçonniek Documentatiecentrum, dat evenwel enkel betrekking heeft op de archieven en bibliotheek van het Grootoosten van België. Andere koepelorganisaties, zoals Le Droit Humain, beschikken niet over een vergelijkbaar centrum.

Wat het erfgoed betreft wordt een goede introductie geboden door het publiek toegankelijk Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Het is het enige museum in zijn soort in België. Privécollecties en -bibliotheeken bestaan ook, maar kunnen enkel via persoonlijke contacten worden gevonden. Wie vrijmetselarij en haar erfgoed op een degelijke manier wenst te onderzoeken moet vooral notie hebben van de politieke en sociale geschiedenis van België of de Zuidelijke Nederlanden, als het om de periode vóór 1830 gaat. Vooral het parallellisme tussen vrijmetselarij en vrijzinnig humanisme is opvallend. Onderzoek naar vrijmetselarij, haar geschiedenis en haar specifiek erfgoed wordt bijgevolg op een vrij brede culturele kennis gefundeerd.

Immateriële cultuur: licht en duisternis, kennis en onwetendheid

Laten we nu terugkeren naar onze feitelijke probleemstelling. Het contrast tussen licht en duisternis is een elementair gegeven binnen de maçonnieke beleving. *Licht* kan zowel letterlijk als figuurlijk worden begrepen. In de meest eenvoudige weergave staat licht voor kennis. De ingewijde vrijmetselaar heeft 'het licht gezien' en is dus op de hoogte van het ritueel en van, meer algemeen, 'het geheim'. De tegenstelling met *duisternis* spreekt voor zich: onwetendheid of gebrek aan kennis van het wezen van vrijmetselarij. Het 'licht' is ook aanwezig in de opengeslagen bijbel. Dit is een typisch gegeven binnen de Angelsaksische vrijmetselarij. Aan het begin van de zitting wordt de bijbel, onder de benaming Boek der Heilige Wet, geopend op het eerste hoofdstuk van het Evangelie van Johannes. Passer en winkelhaak worden vervolgens op

deze pagina gelegd. Aan het begin van Johannes lezen we immers dat licht de duisternis verjaagt. De keuze voor deze bijbelpassage is bijgevolg niet toevallig, net zoals niets wat binnen het maçonniek ritueel gebeurt gebaseerd is op toeval of improvisatie.

Meerdere maçonnieke symbolen zijn op deze penning verzameld: de zuilen verwijzen naar de tempel van Salomo; zon, maan en ster boven de vrouwenfiguren naar de tegenstelling licht en duisternis; passer en winkelhaak naar geometrie en bouwkunde. Privécollectie.

'Oostzijde' van de Kleine Tempel in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Dit is enigszins tegenstrijdig, want de vrijmetselarij benadrukte via de *Constituties* dat vrijheid van denken en handelen essentieel waren voor de maçonnieke beleving. Naar het einde van de achttiende eeuw toe steeg het belang hiervan. De denkers van de Verlichting vonden een geïnteresseerde metgezel in de vrijmetselarij – of was het omgekeerd? Ook dit is voer voor discussie onder historici.⁷ Hoe dan ook, het vrijheidsprincipe werd zowat het basishandvest binnen de vrijmetselarij, zoals deze zich in de loop van de negentiende eeuw in België zou ontwikkelen. Volledige vrijheid van handelen en van interpreteren van symbolen was enkel mogelijk binnen de beslotenheid en discretie van de werkplaats.

Die discretie – wat nog iets anders is dan geheimhouding – was ook nodig om het verkeerd interpreteren van het maçonniek ritueel door buitenstaanders te voorkomen. Tegelijk werd het verrassingselement voor de nieuwe leden behouden. Zoals eerder geschreven worden kandidaat-vrijmetselaars lid van het genootschap na een inwijdingsceremonie. Op de avond van de initiatie wordt de kandidaat in het logegebouw ontvangen en begeleid naar een kleine kamer, waar vaak net voldoende plaats is om een tafel en stoel onder te brengen. Deze ruimte wordt 'de donkere kamer', 'kamer van overpeinzingen' of het 'reflectiekabinet' genoemd, wat uiteraard een letterlijke vertaling uit het Frans is. De kandidaat moet inderdaad in deze kleine, spaarzaam verlichte

7 Margaret Jacob en Jonathan Israel hebben beiden intensief de Verlichting bestudeerd. Jacob stelt in haar klassiek boek uit 1981 – *The radical Enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen 1981) – dat vrijmetselaars een intensieve rol hierin speelden, terwijl Israel in zijn boek met haast dezelfde titel – *Radical Enlightenment: philosophy and the making of modernity* (Oxford 2001) – de maçonnieke inbreng minimaliseert.

ruimte 'reflecteren' en er zijn zogenaamd 'filosofisch' of 'geestelijk testament' neerschrijven. Dit is een persoonlijke gedachtegang, vaak over de grote levensvragen of over het waarom van het genootschap, waartoe de kandidaat aansluitend zal toetreden. Bij opendeurdagen in logegebouwen behoort het reflectiekabinet nooit tot de te bezichtigen ruimtes. De kans dat een niet-vrijmetselaar deze kamer kan bezoeken is nagenoeg onbestaande.

De vraag kan worden gesteld wanneer de inwijding als dusdanig van start gaat. Is dat al op het moment waarop de kandidaat-vrijmetselaar het reflectiekabinet betreedt, of pas wanneer de ceremonie in de tempel van start gaat? Ook kan het woord 'reflectie' meerdere betekenissen hebben. De kandidaat moet immers niet alleen 'reflecteren' of 'nadenken', maar de donkere kamer kan ook verwijzen naar het element aarde. De confrontatie met de andere elementen – lucht, vuur en water – zal plaatsvinden tijdens de ceremonie in de tempel zelf.

Het alchemistisch gehalte van de 'kamer van overpeinzingen' wordt verder onderstreept door het feit dat de kandidaat zijn metalen moet afstaan alvorens deze te betreden. Hieronder worden eerder triviale voorwerpen zoals het horloge en de huissleutels begrepen. Op de wand kan het letterwoord *VITRIOL* staan geschreven, wat bijvoorbeeld het geval is bij werkplaatsen die werken volgens de Aloude en Aangenomen Schotse Ritus. Het letterwoord staat voor '*Visita interiora terrae, rectificandoque, inveniens occultum lapidem*', oftewel '*Bezoek het binnenste van de aarde en door reiniging vind daar de duistere steen*'. De uitdrukking zou afkomstig zijn van een Duits benedictijn uit de vijftiende eeuw, en dus veel ouder zijn dan de hedendaagse vrijmetselarij.⁸ Alchemistische en hermetische verwijzingen zijn ook terug te vinden in de objecten en/of tekeningen, waarmee een reflectiekabinet soms wordt aangekleed: het doodshoofd, de zandloper, de haan, het schaalpje met zwavel en met zout – en dat alles in het licht van de brandende kaars. De wijze waarop het reflectiekabinet bestaat en een rol speelt in de maçonnieke inwijding hangt af van ritus en tijdsperiode.⁹

8 Vl. Biaggi, 'VITRIOL,' in E. Saunier (red.), *Encyclopédie de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 2000) 888.

9 'Cabinet de réflexion,' in D. Ligou (red.), *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 1997) 181–183.

Eens ingewijd zal de vrijmetselaar, bij iedere logebijeenkomst opnieuw, met de tegenstelling tussen licht en duisternis worden geconfronteerd

Eens het filosofisch testament voltooid, wordt de kandidaat geblinddoekt en geleid naar de tempel, waar de feitelijke inwijding plaatsvindt. Gedurende zowat de hele ceremonie wordt de blinddoek gedragen. Hierdoor ondergaat de kandidaat via zijn andere zintuigen de inwijding. Het maakt ook het contrast met het licht des te groter wanneer de blinddoek uiteindelijk wordt verwijderd en de kandidaat als leerling-vrijmetselaar is ingewijd. Het draaiboek van zo een inwijding kan worden geconsulteerd: er bestaan hierover publicaties – vaak uitgegeven door een maçonnieke instantie zonder de bedoeling deze aan te bieden aan een publiek van niet-vrijmetselaars¹⁰ – en hier en daar bestaan er obscure websites met alle details. Het interessante aan zo een ritueel is het belang dat wordt gegeven aan de lichtsymboliek. Eens ingewijd zal de vrijmetselaar, bij iedere logebijeenkomst opnieuw, met de tegenstelling tussen licht en duisternis worden geconfronteerd.

10 Bijvoorbeeld: publicaties uitgegeven door het Fonds Marcel Hofmans (www.fondsmarcelhofmans.com).

Zo zal de leerling-vrijmetselaar duidelijk gemaakt worden dat de loge symbolisch 'naar het oosten' is gericht. De belangrijkste ceremoniële handelingen zullen gebeuren wanneer de aanwezigen naar 'het oosten' kijken. De Voorzittend Meester, die de bijeenkomsten leidt, heeft een vaste plaats 'in het oosten'. Hij (of zij) zetelt op een soort van troon. Aan de wand zijn een zon en maan aanwezig. Net als de facultatieve sterrenhemel op het plafond van de tempel verwijzen deze naar de oneindigheid van het heelal – maar evenzeer naar de tegenstelling tussen dag en nacht, en tussen licht en duisternis. Deze tegenstelling of confrontatie zien we ook in de vloer. Een dambordpatroon is aanwezig. De zwarte en witte tegels nodigen eveneens uit om na te denken over essentiële tegenstellingen.¹¹

Aangezien de tempelruimte is ingericht volgens het Engels parlement, of volgens een kloosterkerk, waarbij de bankenrijen tegenover elkaar staan opgesteld, wordt van de leerling-vrijmetselaar verwacht dat hij plaatsneemt aan de rechterzijde van de Voorzittend Meester. Dit is 'het noorden', waar het licht dus niet aanwezig is. Wanneer de leerling-vrijmetselaar de graad van gezelschap behaalt, neemt hij op de bankenrij aan de overzijde plaats. Dit is 'het zuiden': de gezelschap is nu lang genoeg lid van het genootschap om 'het licht' te hebben gezien. Draggers van de derde en laatste graad, deze van meester, hebben de vrije keuze van zitplaats.

Bij de ceremonie, waarmee de bijeenkomsten worden geopend, wordt bijvoorbeeld een tapijt of tableau ontrolt met daarop allerlei symbolen zoals passers, winkelhaken, acaciatakken en sterren. Het tableau wordt vervolgens geflankeerd door drie kaarsen, die worden ontstoken. In het maçonniek jargon zijn dit de drie 'kleine lichten'; de drie 'grote lichten' zijn Boek met passer en winkelhaak. Vaak valt een lichtstraal dan op dit boek. Het hele maçonniek ritueel nodigt nu eenmaal uit tot lichteffecten, waarmee het dramatisch of emotioneel gehalte van de ceremonie kan worden versterkt. Pas dan zullen de drie 'kleine lichten' gaan branden. Niet geheel onbelangrijke kanttekening: er bestaat geen uniform en altijd geldend ritueel voor het geheel van vrijmetselarij. Zo zal in het merendeel van de 'vrijzinnige' werkplaatsen in Vlaanderen geen bijbel aanwezig zijn en ook de kaarsen zijn geen verplichting. Het gebruik van hierboven aangehaalde symbolen en werkwijzen is steeds afhankelijk van tijd,

11 J. Ch. Lemaire, 'De werking van de loge,' in J. Tyssens (red.). *De schatten van de tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 46.

De inrichting van de werkplaats Le Septentrion in Gent. Foto Michel Hendryckx, eigen werk. Licensed under CC BY-SA 4.0 via Wikimedia Commons

Geen Egyptische sfeer in de Blauwe Tempel, eveneens in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

locatie en ritus. Aan het einde van de zitting worden opnieuw alle lichten ge-
doofd: de vrijmetselaar betreedt opnieuw de 'duistere' en profane gemeenschap.

We vermelden volledigheidshalve dat 'oosten' ook symbool staat voor de stad
of gemeente waar zich een loge bevindt. Zo vinden we Les Amis Philanthropes
in het 'oosten Brussel'. Daarnaast wordt de overkoepelde structuur of de
jaarvergadering van de blauwe vrijmetselarij het 'Grootoosten' genoemd. Een
laatste verwijzing naar het licht vinden we in de twee maçonnieke feestdagen
– zijnde de beide zittingen die in een plechtige en feestelijke sfeer verlopen, te
weten de winter- en zomerwende, in december en juni. De kortste en de
langste dag worden dan gevierd.

Materiële cultuur: tempelarchitectuur en voorwerpen

Op het eerste zicht wordt de lichtsymboliek verder onderstreept door de
typische, Egyptisch-aandoende architectuur van de vrijmetselaarstempels.¹² In
zekere mate veroorzaken de Egyptische logeruimtes een vertekend beeld. Het
zijn afbeeldingen van juist deze tempels die in publicaties over vrijmetselarij
worden weergegeven. Als dusdanig wordt de indruk gecreëerd dat een vrijmetse-
laarstempel per definitie moet ingericht zijn met lotus- en hathorzoulen. Of dat
er steeds kleurrijke hiërogliefen op de zijwanden staan afgebeeld. Die Egyptische

¹² Zie hiervoor: J. S. Curl, *Egyptomania, the Egyptian revival: a recurring theme in the history of taste* (Manchester 1994).

stijl is een typisch fenomeen van de late negentiende eeuw, althans wat België en Noord-Frankrijk betreft. We gaan dit soort tempels in Brussel, Antwerpen en Brugge terugvinden. Vaak werd er teruggerepen naar het boek *Histoire de l'art égyptien d'après les monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine* van Emile Prisse d'Avennes uit 1878.

In de jaren 1870 gaf de Brusselse werkplaats Les Amis Philanthropes de opdracht voor de verbouwing van een achttiende-eeuws pand in de Peterseliestraat, onder leiding van architect Adolphe Samyn. De Egyptische grote tempel meet 31 op 12 meter, met een plafondhoogte van zowat 11,5 meter. Jan Verhas en Louis Delbeke zorgden voor de fresco's. Het resultaat was een 'Egyptisch'-aandoende ruimte, waarvan de hathorzuilen effectieve kopies van deze van het paviljoen van Nectanebo op Philae zijn.¹³ Op hetzelfde moment werden ook in Antwerpen 'Egyptische' werkplaatsen gebouwd. De eerste was van de hand van architect en latere Grootmeester Jean-Laurent Hasse: het gebouw in de Meistraat werd in 1883 geopend en huisvestte de loge Les Amis du Commerce et La Persévérance réunis. In de Van Maerlantstraat ontwierp Théodule Coppieters de tempel van Les Elèves de Thémis.¹⁴

Maar dit soort maçonnieke architectuur is altijd een mengvorm van verschillende stijlen en kent verschillende betekenissen. De Egyptische zuilen en de toegangspoort tot de tempel lijken andere kenmerken te verhullen. Daarbij gaat het op de eerste plaats om de vorm van de ruimte: een rechthoek, symbolisch gericht naar het oosten. Hiermee wordt expliciet het vergelijk met de tempel van Salomo gemaakt. Volgens de bijbelse overlevering kreeg bouwheer Hiram Abiff van koning Salomo de opdracht om een huis te maken om de Ark van het Verbond in onder te brengen. Bij gebrek aan archeologisch bewijs kan de overlevering niet worden getoetst als zou de tempel 30 meter bij 10, met een hoogte van 15 meter, als afmetingen hebben gehad. Diezelfde overlevering stelt ook dat twee zuilen, gekroond met granaatappels, de toegang flankerden. Al deze elementen werden vanaf de jaren 1720–1730 in de maçonnieke traditie opgenomen. Terwijl de vrijmetselarij anno 1717 aan haar leden enkel maar de graden van leerling en gezel toekenden, werd in 1735 de meestergraad hieraan toegevoegd. Het ritueel dat de gezel ondergaat om meester te worden is geïnspireerd op de hele legende die rond Hiram Abiff werd uitgewerkt. Zo zou tijdens de bouw aan de tempel meester Hiram worden vermoord; later werd zijn lichaam teruggevonden. Hiram herrijst niet, maar de ontdekking van het lichaam brengt zijn volgelingen ertoe het werk van de verdwenen meester verder te zetten. En zo 'sterft' de gezel tijdens deze overgangsceremonie om als meester-vrijmetselaar op te staan.¹⁵ Diezelfde Hiramlegende was vaak een dankbare inspiratiebron voor de Egyptisch-aandoende muurtekeningen. Ook de beide zuilen zullen stevast een plek krijgen in iedere vrijmetselaarsloge, waar ook ter wereld. Soms staan er fysieke zuilen aan weerszijde van de tempel, aan de binnenzijde; op andere momenten zijn enkel de beginletters van de zuilen-namen Jakin en Boaz op de wand te zien.

De andere Brusselse werkplaats, Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès réunis, had zijn tempel sinds 1899 in de Ursulinenstraat – recht tegenover het St-Jan Berchmanscollege. De inrichting was niet Egyptisch, maar Assyrisch-Babylonisch. Enkel foto's en ontwerpen blijven over, want het gebouw zelf verdween nog vóór de Eerste Wereldoorlog onder de sloophamer om plaats te maken voor de Noord-Zuidverbinding. Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès réunis had intussen een ander onderkomen gevonden in de Lakensestraat. Architect Paul Bonduelle leverde in 1910 een gebouwencomplex met oorspronkelijk drie tempels op. Net als in de Peterseliestraat biedt de grote tempel, met haar oppervlakte van 375 m² de grootste van België, een vergelijkbare, Egyptische indruk.¹⁶

13 E. Warmenbol, '19th century Masonic temples in Egyptian style in Brussels and Antwerp. Shared responsibilities for heritage organizations and Masonic orders,' in: *Masonic and esoteric heritage. New perspectives for art and heritage policies* (Den Haag 2005) 132–134.

14 Warmenbol, '19th century Masonic temples in Egyptian style,' 138–140.

15 Voor een recente introductie tot de maçonnieke Hiramlegende, zie R. Dachez, *Hiram et ses frères* (Parijs 2010).

16 J. Tyssens, 'Een gebouw en een museum: iets over de geschiedenis van de vrijmetselarij,' in J. Tyssens (red.), *De schatten van de tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 21–27.

Foto rechts: leerlingentableau, aquarel door Marcel Gossé, 2011. Privécollectie.

Tableau d'Apprenti. Aquarelle.

211. J.M. Gosse.

Doordat deze gebouwen zich in privéhanden bevinden, of beheerd worden door speciaal daarvoor opgerichte vzw's, is de eeuwigdurendheid ervan allesbehalve een garantie. Slechts een handvol logegebouwen staat geregistreerd als beschermd monument. Meestal geldt dit voor een gedeelte van het gebouw, maar nooit voor het geheel. En zo kan enkel de tempel zelf beschermd zijn, of de gevel en het dak. Via de databank beschermd onroerend erfgoed in Vlaanderen kunnen de maçonnieke tempels en gebouwen worden opgespoord.¹⁷ Het ingeven van de zoekterm 'vrijmetselarij' levert bijna nooit resultaat op. In dat geval moet er worden gezocht via het adres. Adressen van vrijmetselaarsgebouwen zijn vrij eenvoudig terug te vinden: vaak is het openklikken van Wikipedia al voldoende.

17 beschermingen.onroenderfgoed.be

Vrijmetselaars gaan zelf niet altijd even zorgvuldig om met hun eigen erfgoed

Vrijmetselaars gaan zelf niet altijd even zorgvuldig om met hun eigen erfgoed. Het meest dramatisch voorbeeld in dat register is de sloop van de Egyptische tempel in de Antwerpse Meistraat, begin jaren 1980. Het gebouw was onteigend, maar niemand diende een aanvraag in om de rijke inrichting van de afbraak te redden – althans niet tot dat het veel te laat was. Ook het andere, materiële erfgoed is niet altijd eenvoudig te bewaren. Dertig jaar geleden werd er in de Lakensestraat het al genoemde Belgisch Museum voor de Vrijmetselarij opgericht, wat een privé-initiatief was van het Grootoosten van België.¹⁸ Andere vrijmetselaarsorganisaties stapten later mee in dit verhaal. Maar de collectie is zeer divers en vergt heel wat creativiteit en kennis van de inrichtende machten om zo een museum 'modern', aantrekkelijk en wetenschappelijk verantwoord voor te stellen.

18 www.mbfm.be

Deze collectie omvat een groot aantal 'gebruiksvoorwerpen', zoals schorten of schootsvellen die tijdens de zittingen worden gedragen. Ook tapijten, schilderijen en decoratieve objecten staat hier tentoongesteld. Net zoals in de tempelinrichting, waar zon en maan aanwezig zijn, zullen we deze afbeeldingen ook terugvinden op deze voorwerpen. Maar ook hier zijn andere elementen even opvallend aanwezig, zoals getallen, geometrische figuren en meetinstrumenten. In het immaterieel gebeuren lijkt de lichtsymboliek gewoon een veel prominentere plaats in te nemen, al was het maar door het gebruik van bijvoorbeeld de blinddoek.

Voorgevel van het logegebouw van La Parfaite Union in Bergen. Foto Wikimedia. Licensed under CC BY 1.0 via Wikimedia Commons

Besluit

De focus op de lichtsymboliek is slechts een optie om vrijmetselarij te benaderen. Misschien wordt er te veel aandacht op dit gegeven gelegd. We merken bijvoorbeeld dat spel van licht en duisternis vooral van toepassing is in rituelen, en veel minder in onroerend en materieel erfgoed. Uiteraard zijn zonnen, manen en sterren ook aanwezig in tempels en op voorwerpen, maar zij moeten hun plaats daar delen met andere elementen die verwijzen naar andere symbolen, of die eerder vanuit de eigen traditie moeten worden begrepen.

Kennis van het gegeven van vrijmetselarij houdt een zekere vorm van specialisatie in. De complexiteit ervan kan een uitdaging zijn voor zowel historici als erfgoedwerkers. Bovendien moet er rekening worden gehouden met oneindig veel variaties op de thema's zoals die in dit artikel werden aangehaald. Dezelfde opmerkingen gelden trouwens ook voor begrip en toepassing van de maçonnieke symbolen, anders dan deze van het licht.

Oriënterende bibliografie

Over vrijmetselarij is heel wat onzin gepubliceerd: sommige boeken, vaak vertaald vanuit het Engels, willen meer historische sensatie aan het fenomeen toedichten dan eigenlijk correct is. Gezien de specificiteit van vrijmetselarij als een 'geheim' genootschap is wel altijd publiek voor dit soort publicaties te vinden. Wat de meer wetenschappelijke of academische aanpak betreft is de onderzoeker of geïnteresseerde liefhebber meer aangewezen op gespecialiseerde literatuur. Een goed vertrekpunt is het recent verschenen *Handbook of Freemasonry* (Leiden 2014), waar meer dan dertig academici een overzicht geven van de verschillende historische invalshoeken. Wat het ancien régime betreft biedt het gespecialiseerd en driedelig *Le Monde maçonnique des Lumières. Europe-Amérique et colonies*, onder redactie van Charles Porset en Cécile Révauger, uitkomst (Parijs 2013).

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Franse en Engelse vrijmetselarij, waar spreekwoordelijk hele bibliotheken over werden gepubliceerd, is literatuur over de Belgische vrijmetselarij veel beperkter van omvang. Boeken die zowel geschiedenis als erfgoed combineren zijn mooi uitgegeven verzamelwerken *Brussel, vrijmetselaars in de stad* (Brussel 2000), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel/Gent 2003) en *De Schatten van de Tempel* (Brussel 2006). Over vrijmetselarij in België en Vlaanderen in recente tijden zijn er de 'klassieker' *Vrijmetselarij, een wijsgerige benadering* van Leo Apostel (Brussel, heruitgave 2012) en mijn eigen werk *De Paradox van Vrijmetselarij* (Antwerpen 2014). Daarnaast zijn er tal van 'interne' publicaties zoals gedenkboeken naar aanleiding van de zoveelste verjaardag van een vrijmetselaarsloge, of instructieboeken, die in principe enkel door vrijmetselaars kunnen worden gekocht. Voor een overzicht van bestaande literatuur en bronnen kan mijn artikel in het verzamelwerk *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving* (Brussel 2007) worden geraadpleegd of de bijdrage van Jeffrey Tyssens in *Bronnen voor de Studie van het Hedendaags België* (Brussel 2009).

Biografie

Jimmy Koppen is als historicus verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel en is auteur van academische en wetenschapspopulariserende publicaties over politieke geschiedenis van België en over vrijmetselarij, waaronder *De Paradox van Vrijmetselarij*, dat in 2014 verscheen bij Houtekiet. Binnen de erfgoedsector was hij werkzaam aan het Archief en Museum voor het Vlaams Leven te Brussel en het Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven. Hij bereidt momenteel een doctoraat voor over liberale visies op onderwijs en armenzorg in België in de 19^e eeuw.

De Molse lichtstoeten

Een verhaal van traditie, vooruitgang en licht

Stefan Weckx en Janna Lefevere*

Inleiding

In de Kempense gemeente Mol trekt al 131 jaar in september een lichtstoet door de straten. Sinds 1930 gaat het zelfs om twee lichtstoeten. De eerste zaterdag van september genieten duizenden bezoekers ieder jaar van de lichtstoet die door de Molse wijk Rozenberg trekt. Een paar weken later, op de laatste zaterdag van september, paradeert een andere lichtstoet door het Molse gehucht Ginderbuiten. Het begon allemaal in 1885 met een fakkeltocht aan de vooravond van de kermisviering van de wijk Rozenberg/Ginderbuiten. Die tocht evolueerde tot de huidige twee hoogtechnologische spektakelstoeten met lichtwagens, handgemaakt door inwoners van de wijken Rozenberg en Ginderbuiten.

Mol is zeker niet de enige gemeente met een lichtstoet. In heel Vlaanderen en Nederland, maar ook elders in Europa en zelfs in de Verenigde Staten, zijn er vroeger lichtstoeten geweest en duikt het fenomeen opnieuw op, meestal gekoppeld aan een ander feest zoals carnaval, kerstmis, de jaarmarkt of een kermis. Een lichtstoet is in al deze gevallen een optocht van met licht versierde wagens die taferelen uitbeelden en die 's avonds wanneer het donker is door de straten trekt. Hoewel er gelijkenissen zijn, zijn alle lichtstoeten door hun lokale inbedding en hun ontstaansgeschiedenis uniek. Wat maakt de Molse lichtstoeten bijzonder? Dat kunnen we enkel achterhalen door de geschiedenis van de traditie en het verhaal van de gemeenschap die de traditie uitdraagt, uit te spitten.

De Molse lichtstoetgeschiedenis en -verhalen werden de afgelopen jaren in kaart gebracht. Hiervoor werd een arsenaal aan bronnen aangeboord: artikels uit lokale kranten, de archieven van de lichtstoetverenigingen, programma-boekjes, foto's en films, mondelinge getuigenissen, gemeentearchief en de websites van de lichtstoeten. De organiserende comités van de lichtstoeten, de Rozenband vzw en de vzw Lichtstoet Ginderbuiten, stelden op basis van deze bronnen elk een boek samen dat als referentiewerk geraadpleegd kan worden.¹ Veel van het bronnenmateriaal wordt bewaard in het Gemeentearchief van Mol dat nauw samenwerkt met de Molse Kamer voor Heemkunde.

Dat veel bronnen centraal bewaard worden, maakt het werk van de onderzoeker makkelijker. In dit artikel delen we enkele resultaten van dit onderzoek. We gaan hierbij vooral in op de vraag hoe en waarom de Molse lichtstoeten zijn ontstaan. Interessante vaststelling is dat september in de Kempen al heel

* Stefan Weckx schreef het grootste gedeelte van dit artikel. Janna Lefevere, inhoudelijk coördinator bij Erfgoedcel k.ERF, vulde het bronnenmateriaal aan en nam het onderdeel Kempense lichtmaand voor haar rekening. De auteurs danken de redactieraad van Tijd-Schrift voor de nuttige suggesties en waardevolle opmerkingen op eerdere versies van dit artikel.

1 *Vier eeuwen Rozenberg: een eeuw lichtstoet (1885–1985)* (Mol 1984) en P. Vos, S. Vanhoof, J. Verbruggen e.a., *200 jaar Ginderbuiten Kermis 100 jaar Lichtstoet* (Mol 1985). Zie literatuurlijst.

lang een 'lichtmaand' is. Op de vraag hoe dat komt proberen we vanuit de geschiedenis en volksgebruiken eveneens een antwoord te geven. Een duik in de ontstaansgeschiedenis leert ons heel wat over de karakteristieken van beide stoeten en hun belang voor en de inbedding in de lokale gemeenschap. Tot slot lichten we in dit artikel het belang van 'licht' en technologie voor de Molse lichtstoeten toe.

Het ontstaan van de Molse lichtstoeten: 1885 tot heden

Om een goed inzicht te krijgen hoe het komt dat Mol in september twee lichtstoeten heeft, eentje in de wijk Rozenberg en eentje in het gehucht Ginderbuiten, met onderling heel wat gelijkenissen, maar ook elk een eigen identiteit, is het noodzakelijk uitgebreid stil te staan bij de ontstaansgeschiedenis van de Molse lichtstoeten.

Op zaterdag 26 september 1885 werd in Mol op de huidige Rozenberg² de plaatselijke kermis voor het eerst met een fakkeloptocht opgefleurd.³ Inrichtende organisatie was de plaatselijke vereniging 'De Schepersvrienden'. De volkswijk Rozenberg lag toen buiten het centrum van Mol en behoorde tot het gebied 'Ginderbuiten', verwijzend naar de ligging 'ginder buiten het centrum'.⁴ Dit gebied werd in 1879 in twee gescheiden door de aanleg van de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach zodat de wijk Rozenberg zich als wijk binnen Mol-Centrum ontwikkelde en er 'over den bareel' het Molse gehucht 'Ginderbuiten' ontstond.⁵

De geschiedenis van de Schepersvrienden werd uitvoerig belicht door Wilfried Janssen en Theo Celen in het jubileumboek *Vier eeuwen Rozenberg – een eeuw Lichtstoet*. De Schepersvrienden stonden onder de bezielende leiding van hun stichter/voorzitter Peter Ludovicus Van Dingenen, alias 'de scheper'.⁶ Van Dingenen die op 30 november 1855 werd geboren als onwettige zoon van Maria Anna Van Dingenen, woonde op de Rozenberg 71 en was werkzaam als stoker in de spinnerij. De Schepersvrienden hadden hun stamkroeg in 't Bergskén' op de Rozenberg, vandaag de hoek Rozenberg-Bergstraat.⁷

2 De naam Roeskensberch dateert uit 1609 en betekent 'met riet begroeide heuvel': *Vier eeuwen Rozenberg*, 43.

3 Uit de archieven van de lokale kranten *Annoncenblad van Moll* en de *Gazet van Moll*.

4 Reeds aan het eind van de 18de eeuw bestond een groot deel van de Rozenbergse bevolking uit arbeiders die werden tewerkgesteld in de Molse textiel- en lakenindustrie. Hierdoor groeide de Rozenberg begin negentiende eeuw uit tot een proletarische wijk. *Vier eeuwen Rozenberg*, 86.

5 *Vier eeuwen Rozenberg*, 35.

6 Over 'Louis' Van Dingenen is heel weinig bekend behalve dat hij als arbeider tewerkgesteld was in de Molse textielindustrie en lid was van meerdere feestverenigingen.

7 *Vier eeuwen Rozenberg*, 392.

De Schepersvrienden in 1895. Bron: Collectie Koninklijke maatschappij De Rozenband vzw, Gemeentearchief Mol

Vanuit 't Bergsken' trokken ze met fakkels en muzikanten over de Rozenberg van café naar café. Vanaf 1892 kregen de Schepersvrienden voor de organisatie van de kermis en lichtstoet hulp van de verenigingen 'Jacht Sint-Hubert',⁸ handboogmaatschappij 'De Vossepipj' en veloclub 'De Rozelaer'. Hierbij dient opgemerkt te worden dat vele deelnemers lid waren van meerdere verenigingen. Na een ernstige malaise in de stoetorganisatie werd in 1913 'De Rozenband' opgericht, die samen met 'De Schepersvrienden' en de verenigde herbergiers de lichtstoet en kermis zouden inrichten.

8 'Jacht Sint Hubert' is de oudste vereniging van Mol, ontstaan in de wijk Rozenberg in 1835.

Na de Eerste Wereldoorlog, in 1919, werd de stoet uitgebreid tot een deel van het huidige Ginderbuiten tot aan de 'kleine Majoor' m.a.w. een goede vierhonderd meter 'over den bareel', met vertrek en aankomst aan het klooster, de 'nonnenschool', soms ook met vertrekpunt over 'den bareel'. Zowel de Rozenberg als Ginderbuiten telden toen bijna twintig cafés. De kermis en de fakkeltocht waarbij van café naar café werd getrokken, brachten veel geld in de cafélaatjes. Omdat de fakkeltocht meestal op de Rozenberg startte en ook eindigde, hadden de Rozenbergse cafés het meeste profijt bij de kermis en lichtstoet. De enkele cafés 'over de bareel' wilden ook graag een graantje meepikken. Er waren evenwel meer dan zeventien cafés 'voor den bareel'. Hierdoor raakten vele kermisklanten niet 'over den bareel' waardoor de kermis voor de herbergiers 'over den bareel' veel minder interessant werd. In 1929 organiseerde het feestcomité 'over den bareel' een eigen kermis en in 1930 organiseerden ze een eigen lichtstoet. Vanaf dat moment had Mol twee lichtstoeten die op dezelfde dag plaatsvonden. In 1934 was er hoop op een verzoening tussen de twee stoeten en werd eenmalig één stoet georganiseerd. Opnieuw ontstond tussen de herbergiers onenigheid en daarom bleef het bij dit eenmalige experiment. De stoeten gingen elk hun eigen weg.

De Rozenberg anno 1905. Bron: Gemeentearchief Mol

Ginderbuiten anno 1920. Bron: Gemeentearchief Mol

Na de Tweede Wereldoorlog, in 1949, deed het 'Komiteit Ginderbuiten Vooruit' een aanvraag tot aansluiting bij Rozenberg Lichtstoet. Op een algemene vergadering van 'De Rozenband' en na een heuse volksraadpleging in de ganse wijk⁹ werd deze aanvraag door de leden verworpen. De breuk was definitief.

9 Vier eeuwen Rozenberg, 402.

Mol bleef twee lichtstoeten en kermissen hebben die op eenzelfde moment en op een boogscheut van elkaar plaatsvonden. Deze situatie was niet houdbaar, want beide feesten waren elkaars rechtstreekse concurrent. In 1950 werden op verzoek van zowel Ginderbuiten Lichtstoet als Rozenberg Lichtstoet door het Molse Gemeentebestuur de kermissen definitief gesplitst. Sindsdien rijdt de lichtstoet van de Rozenberg begin september en die van Ginderbuiten eind september uit.

September, Kempense lichtmaand

Zoals veel tradities zijn de Molse lichtstoeten het gevolg van historische gebeurtenissen en beslissingen, maar zijn ze ook een kruisbestuiving tussen verschillende volkskundige elementen. Het ontstaan van de Molse lichtstoeten is onlosmakelijk verbonden met de kermis. Op de dag dat de kapel van Ginderbuiten gewijd werd, eind september, was er een misviering en volksfeest. De organisatoren van de kermisfeesten in de Rozenberg/Ginderbuiten waren niet de enigen die hun kermis inzetten met een fakkeltocht. Uit krantenonderzoek blijkt dat in de directe omgeving ook Leopoldsburg en Oosterlo (Geel) een fakkelstoet organiseerden tijdens de kermis.¹⁰ Bij feesten hoort blijkbaar licht.

Uit getuigenissen blijkt dat ook kinderen aan de lichtstoet deelnamen. Zij trokken erop uit met uitgeholde bieten of een lampion met vetkaarsje. Tijdens hun tocht zongen de kinderen liederen, zoals het populaire 'Kaarse in

10 De krantencollectie van de regio Geel en Mol is ontsloten via www.kempensekranten.be. In die krantenbank vind je artikels over de fakkeltocht in Leopoldsburg (*Annoncenblad van Moll*, 17 september 1881) – Oosterlo (*Nieuwsblad van Geel*, 23 augustus 1884.), Mol-Centrum (*Annoncenblad van Moll*, 17 augustus 1901.)

Zoals veel tradities zijn de Molse lichtstoeten het gevolg van historische gebeurtenissen en beslissingen, maar zijn ze ook een kruisbestuiving tussen verschillende volkskundige elementen

lantaarn'-lied.¹¹ De traditie bestaat vandaag nog steeds in Mol, Dessel en Retie waar kinderen in het najaar met lampions al zingend door de straten trekken.¹² Wellicht vindt het lantaarn zingen zijn oorsprong in de feesten die de zomerse agrarische activiteiten afsloten. In de Kempen luidde de herfstequinox in september de komst van de winter in. Door de arme ondergrond was het meestal niet mogelijk om nog profijt uit de oogst te halen na september. De maand september werd zo een maand waarin er gefeest werd. De zomer feestelijk afsluiten met licht en lantaarns vinden we in verschillende culturen en tradities terug.¹³ In Rozenberg/Ginderbuiten sloot het 'kaarske met lantaarn zingen' mooi aan bij het kermisfeest eind september. De elementen van de kermis, fakkeltocht, intrede van de winter en 'kaarske met lantaarn zingen' werden met elkaar verweven in de Molse lichtstoeten.

Wellicht vindt het lantaarn zingen zijn oorsprong in de feesten die de zomerse agrarische activiteiten afsloten

Vele handen maken veel licht: de karakteristieken van de Molse lichtstoeten

Zoals reeds vermeld ontstonden de Molse lichtstoeten in 1885. Het bouwen van wagens waarin het spel met licht centraal staat, kent een mooie traditie in Vlaanderen. Door verschillende redenen zijn de meeste lichtstoeten die in de 19de en begin 20ste eeuw ontstonden uitgedoofd.

In het reeds eerder aangehaald jubileumboek over Rozenberg Lichtstoet wordt gewag gemaakt van soortgelijke fakkeloptochten in Leopoldsburg (1881) en lichtstoeten in onder meer Antwerpen (1885–1907)¹⁴ en Brussel.¹⁵ Vanaf de jaren 1950 vinden we ook een lichtstoet in Borsbeek (1954–1966) en Westerlo-Tongerlo (1953–1969). Waarom deze lichtstoeten zijn uitgedoofd, is voer voor lokaal onderzoek. In Antwerpen speelde het drama van Maria s'Heeren wellicht mee. Zij was als 'bruid van koning Winter' vastgemaakt aan haar troon toen de wagen vuur vatte. Maria s'Heeren overleed, wat een schokgolf door Antwerpen veroorzaakte.¹⁶

De laatste decennia ontstond in veel steden en gemeenten een nieuwe generatie lichtstoeten, veelal optochten georganiseerd rond kerstmis en carnaval. Daar waar het in deze laatste gevallen om stoeten gaat die vaak geïmporteerd worden vanuit buurgemeenten – sommige wagens nemen deel aan verschillende

11 Erfgoedcel k.Erf deed onderzoek naar de Kempische bedelzangtradities. Deze informatie werd gebundeld op www.zing-ze.be en in een dossier per bedelzangtraditie met literatuurlijst terug te vinden op www.erfgoedcelkerf.be.

12 In Retie heet dit lantaarn zingen 'Krikkrak' en gaat het door einde september. In Dessel zingen ze 'Kaarske met lantaarn' eind september, in Mol is het 'Kaarske met lantaarn zingen' verschoven naar de periode rond Halloween.

13 Halloweenfeesten (oktober), Sint-Maartensvuren (november) Sint-Lucia in Zweden (december). Zie dossier 'Kaarske met lantaarn' op www.erfgoedcelkerf.be.

14 De lichtstoet van Antwerpen werd voor de eerste maal ingericht naar aanleiding van de wereldtentoonstelling van 1885 in Antwerpen.

15 *Vier eeuwen Rozenberg*, 504.

16 http://bidprentjesbank.nl/Maria_heeren/maria.htm

optochten in de regio en/of worden gestald en jaarlijks opnieuw getoond – worden de praalwagens van de twee Molse lichtstoeten al 131 jaar exclusief voor de lokale stoet jaarlijks volledig nieuw gebouwd. De Molse lichtstoeten worden sterk gedragen door de lokale gemeenschap. Zowel in Ginderbuiten als op de Rozenberg zijn verschillende groepen met in totaal zo'n 400 wagenbouwers actief.¹⁷ De verenigingen van wagenbouwers ressorteren onder twee afzonderlijke overkoepelende vzw's. Elke praalwagen / vereniging beschikt over een vijf- tot tiental medewerkers. De maanden voor de lichtstoet werken ze aan hun wagen in de 'barakken' die eigendom zijn van de respectievelijke overkoepelende vzw's. Afhankelijk van de complexiteit van de onderwerpen wordt begonnen met de bouw van de lichtwagens in de periode maart–mei. De wagenbouwers beslissen autonoom over de keuze van de uit te beelden onderwerpen. Vanaf juni komen de wagenbouwers wekelijks samen om aan hun praalwagens te werken. Een zestal weken voor de aanvang van de lichtstoet stijgt de spanning en de intensiteit en wordt er vrijwel dagelijks aan de praalwagens gewerkt, vaak tot in de late uurtjes. Na de lichtstoet, meestal in de maand oktober, wordt de wagen ontmanteld en wordt er een nieuw ontwerp gemaakt voor het daaropvolgende stoetjaar.

- 17 Mol-Centrum Rozenberg Lichtstoet heeft 21 aangesloten verenigingen/praalwagens (+/- 222 leden – wagenbouwers) en Ginderbuiten Lichtstoet heeft 15 aangesloten verenigingen/praalwagens met ongeveer 185 medewerkers.

De Molse lichtstoeten zijn een echt sociaal gebeuren dat voor een groot stuk het gemeenschapsleven in Ginderbuiten en op de Rozenberg bepaalt

De Molse lichtstoeten zijn een echt sociaal gebeuren dat voor een groot stuk het gemeenschapsleven in Ginderbuiten en op de Rozenberg bepaalt. De stoeten zijn een feest waaraan jong en oud deelneemt. Op de Rozenberg start de stoet met vuurwerk, in Ginderbuiten met een optocht met reuzen. Beide stoeten hebben hun eigen kermisliederen en vieren de dagen na de stoet nog verder kermis. Om de bouw van de praalwagens te financieren, richten de overkoepelende vzw's 'De Koninklijke Maatschappij de Rozenband' en 'Ginderbuiten Lichtstoet' en de wagenbouwers tal van activiteiten in tijdens het jaar, zoals fuiven, wafelverkoop, pannenkoekenslag. Alle leden van de vzw's en wagenbouwers zijn volledig onbezoldigde vrijwilligers en een bont gezelschap van mensen met diverse achtergronden en opleidingen, van vaklui tot universitair geschoolden. Hoewel er ieder jaar prijzen voor de mooiste wagen vallen te winnen, doen de meeste wagenbouwers mee voor de eer en sfeer in de groep en natuurlijk ook om de traditie in stand te houden.

De uitgebeelde praalwagens zijn vrij van reclamevoering. De Molse lichtstoeten bestaan uit praalwagens die op een originele wijze onderwerpen uitbeelden door middel van functionele licht- en bewegingstechnieken. De Molse lichtstoeten brengen op een bijzondere wijze een visie op de realiteit en kinderwereld evenals op fantasie en imaginaire droomwerelden, waarbij enkel de grenzen van de creativiteit de beperkende factor zijn. De Molse lichtstoeten blijven trouw aan de traditionele 12 volt gloeilampjes technologie maar vullen die verder aan met de modernste verlichtingstechnieken afhankelijk van de gekozen onderwerpen. De toegepaste lichttechnieken en mechanica staan volledig in dienst van het uitgebeelde thema. We komen hier later op terug.

Evolutie in de keuze van de uitgebeelde onderwerpen: ken uw bronnen

De onderzoeker die een inventaris wil maken van de uitgebeelde onderwerpen in de Molse lichtstoeten heeft verschillende bronnen ter beschikking. Vooreerst zijn er de toenmalige lokale kranten (zoals *Annoncenblad van Moll*, *Het Zoeklicht*- De Streekkrant) en de regionale bijlagen van nationale dagbladen die in archieven bewaard worden. In deze archieven zijn ook de verslagen van de lichtstoeten en de lijsten van de laureaten terug te vinden. Daarnaast werden in de jaren vijftig en zestig van vorige eeuw in tijdschriften foto's overgenomen van de Molse lichtstoeten. Ten slotte geeft ook een analyse van de programmaboekjes en de uitslagenarchieven inzicht in de onderwerpkeuze.¹⁸ Beide lichtstoeten bewaren deze bronnen in hun respectievelijke lokale archieven en of secretariaten. In deze 'interne keukens' van de lichtstoetorganisaties kunnen eveneens de, soms omstandige, verslagen van de vakjury geraadpleegd worden om inzicht te verwerven in de manier waarop de uitgebeelde onderwerpen werden beoordeeld vanuit artistiek en vaktechnisch oogpunt.

Maar een beeld zegt soms meer dan duizend woorden. Daarom dient de onderzoeker zeker ook de digitale fotoarchieven van de lichtstoetverenigingen te raadplegen. Vanaf de jaren dertig, soms eerder, verschijnen foto's van praalwagens die door beide lichtstoeten zorgvuldig digitaal gearchiveerd worden. Een analyse van dit fotomateriaal geeft niet alleen inzicht in de evolutie van de onderwerpskeuze maar eveneens in de gebruikte lichttechnieken. Zo leert een simpele telling van het aantal gloeilampjes op praalwagens van de

Het oude Amerika: wierrookbrander voor ceremonieel gebruik (1971). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

18 Voor de Mol-Centrum Rozenberg lichtstoet werden de uitslagen sinds 1913 elektronisch gearchiveerd. Voor een overzicht raadpleeg de online database (die in november 2015 wordt geactualiseerd tot 2015) op http://www.rozenbergluchtstoet.be/docs/uitslagen/HISTORY_RANKINGS_rel4_SEP2009.pdf

Schuit de Rozenberg (1923). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

jaren vijftig aan de hand van toenmalig fotomateriaal, dat de door sommige wagenbouwers gehanteerde slogan 'meer dan tienduizend gloeilampjes' met het nodige voorbehoud dient gelezen te worden. Wanneer we foto's van praalwagens van de jaren vijftig van vorige eeuw vergelijken met foto's van de laatste jaren dan bemerken we dat de afstand tussen de gloeilampjes verminderd is van dertig centimeter naar drie centimeter of minder. Dit lijkt een technisch detail maar bij een nauwkeurige lezing van historisch fotomateriaal kan op deze manier achterhaald worden dat het beschikbare budget van de gemiddelde wagenbouwer doorheen de tijd fors gegroeid is. (Zie kaderstuk).

HET GLOEILAMPJE ALS 'DEFLATOR' VOOR BUDGETEVOLUTIE

Laten we als voorbeeld voor deze beknopte casestudie even de kostprijs van het traditionele gloeilampje nemen dat in de Molse lichtstoeten zo vaak kenmerkend wordt toegepast als indicatie of deflator van de evolutie van de kostprijs van een praalwagen. Wanneer we de initiële investeringskost van onderstel en basisuitrusting aan bekabeling even buiten beschouwing laten kan de jaarlijkse kostprijs van een praalwagen vandaag al snel tot enkele duizenden euro oplopen. Recyclage van constructiematerialen, zoals houten balken en planken, is een tweede natuur voor de wagenbouwers. Hierdoor wordt een wagen weliswaar elk jaar helemaal afgebroken maar dienen niet alle constructiematerialen elk jaar opnieuw aangekocht te worden.

De grootste kostenpost was toen en is ook vandaag nog steeds de toegepaste lichttechnieken, veelal de traditionele kleine gloeilampjes van 12v met een E10 socket die een flink onderdeel van het budget uitmaken. Doorheen de tijd bouwden de wagenbouwers een stock op van deze gloeilampjes en sockets die elk jaar opnieuw kunnen hergebruikt worden. Anno 2015 bedraagt de aankoopprijs van een gloeilampje plus socket ongeveer een euro veertig, de prijs van een klein brood. Een gemiddelde hedendaagse praalwagen bevat vierduizend traditionele gloeilampjes, dus het equivalent van vierduizend broden, tegenover gemiddeld zevenhonderd gloeilampjes op een praalwagen uit de jaren vijftig. Rekening houdend met het feit dat in de jaren vijftig de waarde van een traditioneel gloeilampje plus socket eveneens gelijk was aan de toenmalige broodprijs leert ons dat, koopkracht technisch, de investeringsbudgetten voor traditionele gloeilampjes van de wagenbouwers doorheen de tijd er fors zijn op vooruit gegaan.¹⁹

Keren we nu evenwel terug tot het digitale, multimediale bronnenmateriaal. Van grote historische waarde zijn ook de filmverslagen van de Molse lichtstoeten uit de periode 1960–1998. Het Molse Gemeentearchief en de Kamer voor Heemkunde hebben de bestaande filmverslagen van het Molse regionale bioscoopverslag gedigitaliseerd.²⁰ Net zoals bij de fotoanalyses geeft een nauwkeurig onderzoek van deze beeldverslagen ook hier inzicht in de evolutie van de keuze van de onderwerpen, de gebruikte lichttechnieken en de creativiteit van de wagenbouwers.

De Molse lichtstoeten kennen geen opgelegde onderwerpen: de wagenbouwers kunnen jaarlijks zelf hun onderwerpen kiezen. Naar aanleiding van '125 Mol-Centrum Rozenberg lichtstoet' werd een tentoonstelling georganiseerd die een overzicht bracht van de evoluties in de uitgebeelde thematieken doorheen de tijd.²¹

De jaren vijftig van vorige eeuw werden gekenmerkt door grote thematische onderwerpen zoals de 'vrijheid', de 'schoonheid', de 'jacht'. Typerend voor die tijd was de vrij statische uitbeelding van de onderwerpen met veel gevoel voor dramatiek. Dat de wagenbouwers hun creaties als meer dan enkel 'volkskunst' beschouwden, blijkt uit de grote thema's die de praalwagens in de jaren zestig van vorige eeuw kenmerkten. In dat decennium werden de onderwerpen vaak gekozen in de antieke wereld, de klassieke oudheid, sprookjesthema's.

- 19 Vandaag bedraagt de broodprijs nog amper 1 percent van het gezinsbudget terwijl dat tussen 1880 en 1950 nog tot veertig percent kon oplopen. C. Verlinden e.a., *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Brugge 1959–1973).
- 20 Op de website van de gemeente Mol zijn deze filmverslagen terug te vinden (<http://www.gemeentemol.be/thema/3874/Molse-lichtstoeten>). Daarnaast zijn de dvd's eveneens uit te lenen in de Molse bibliotheek.
- 21 Zie eveneens deze virtuele tentoonstelling op <http://www.rozenbergluchtstoet.be/website%20posted/1885-2009%20125%20Jaar%20Rozenberg%20Lichtstoet/index.html>

De Molse lichtstoeten kennen geen opgelegde onderwerpen: de wagenbouwers kunnen jaarlijks zelf hun onderwerpen kiezen

Vanaf de jaren zeventig kwam de lichtstoet-jeugd in opstand tegen de overvloed aan tempels, statische trappen en zuilen en werd er radicaal met het verleden gebroken. Moderne thema's werden aangesneden (oorlog en vrede, rock en pop – platenhoezen werden nagebouwd en kwamen tot leven, modernistische droomwerelden, kleurenevocaties). Soms werd er vrij kort op de bal van de

Olympiade (1955). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

Breughel (1957). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

Tempora Mutantar (1966). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

Moskee (1967). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

actualiteit gespeeld. Zo was reeds in 1971 de Apollo maanlander te zien in de lichtstoet. Vanaf eind jaren tachtig werden de onderwerpen verder uitgediept door de toepassing van bewegingstechnieken. Daardoor werd een heel scala aan nieuwe onderwerpen mogelijk zoals knotsgekke machines, imaginaire droomfabrieken, eigenzinnige visies op de computerwereld en de wereld van de sciencefiction.

Supercalifragilisticexpialidocious (1994). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

Aangezien er vrijwel geen technische beperkingen meer zijn, is enkel de creativiteit de grens van de uitgebeelde onderwerpen. Nochtans waken de Molse lichtstoeten er over dat de uitbeeldingen niet te elitair worden; het draagvlak met de lokale gemeenschap (waaruit de wagenbouwers afkomstig zijn) is belangrijk. Er wordt voldoende aandacht besteed aan onderwerpen die ook de kinderen, die steeds massaal aanwezig zijn, kunnen enthousiasmeren.

De lichtstoet van Ginderbuiten heeft naast de hierboven reeds geciteerde onderwerpskeuze ook voor een geheel eigen invalshoek gekozen door humoristische onderwerpen en bewegingstechnologie extra te stimuleren. Daarnaast ontwikkelde zich in Ginderbuiten doorheen de tijd een aantal nevenactiviteiten zoals de twee reuzen die de stoet openen en in de jaren zeventig en tachtig eveneens de verkiezing van Miss Lichtstoet.²²

²² Vos, Vanhoof, Verbruggen e.a., *200 jaar Ginderbuiten kermis*, 40.

Lichttechnieken

In de periode 1885–1940 werden er vooral uitgeholde bieten met kaarsen, fakkels, lantaarns en papieren lampions gebruikt. De kinderen werden aangemoedigd om langs de straatkant de stoet op te wachten met kaarsjes in

papieren lampions. Vele bewoners op het parcours verlichtten hun raam-dorpels met kaarsen en lantaarns wat de stoeten extra feestelijk maakte. Naarmate de technieken evolueerden, werden kaarsen gebruikt om de onderwerpen van binnenuit te verlichten. Eerder werd verwezen naar het dodelijk ongeval dat in 1902 plaatsvond in de lichtstoet van Antwerpen en het mag duidelijk zijn dat het gebruik van niet afgeschermd kaarsen en uiterst brandbare materialen niet ongevaarlijk was. Vandaar dat steeds vaker gebruik werd gemaakt van afgeschermd lichtbronnen zoals carbidlantaarns en glazen omhulsels waarin de lichtbronnen werden geplaatst.

Vanaf de jaren 1950 werden de wagens met batterijen gevoed met soms tot '10.000 gloeilampjes' per praalwagen.

Deze elektrische voeding werd gerealiseerd door zestig tot honderd autobatterijen parallel te schakelen

De vier jaargetijden (1948). Bron: Collectie Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw

In 1935 dook een eerste wagen, 'Biljartclub Excelsior', met elektrische gloeilampen op.²³ De techniek was duur maar opende een breed scala aan nieuwe perspectieven. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd heel even generator aangedreven verlichting gebruikt, maar die bleek nog uiterst onstabiel met veelvuldige technische storingen en vaak honderden kapotte gloeilampjes tot gevolg. Vanaf de jaren vijftig werden de wagens met batterijen gevoed met soms tot '10.000 gloeilampjes' (cfr. supra) per praalwagen. Deze elektrische voeding werd gerealiseerd door zestig tot honderd autobatterijen parallel te schakelen. De dragende constructies van de praalwagens vereisten door deze hoge 'tonnage' bijkomende aandacht. Nieuwe lichttechnieken zoals TL-lampen, halogeenverlichting, theaterspots en autolichten doken op vanaf de jaren zeventig. Nog een nieuwe evolutie die zich vanaf de jaren tachtig inzette, waren de computergestuurde verlichtingsbronnen. Hierdoor konden de wagenbouwers nieuwe effecten creëren met meer lichtshow en multimedia-effecten.

23 *Vier eeuwen Rozenberg*, 455.

Veel wagens zijn vandaag geëvolueerd tot echte technische hoogstandjes met laserlicht en LED-verlichting. De 'statische' gloeilampjes van weleer hebben plaatsgemaakt voor dynamische shows met onbeperkte licht- en sturings-effecten. Kenmerkend hierbij is dat beide lichtstoeten de zogenaamde

lichtslangen, die zo vaak worden aangewend in carnavals- en kerstoptochten, bewust niet toepassen omdat deze techniek als een gemakkelijksoplossing wordt gezien die in tegenspraak is met de Molse visie op lichttechnologie. Zowel in Ginderbuiten als op de Rozenberg vinden we onder de wagenbouwers creatieve geesten die hun eigen 'technische geheimen' hebben. Deze kennis zit vooral in de hoofden en handen van mensen en wordt al doende van lichtstoetgeneratie op lichtstoetgeneratie doorgegeven.

Ondanks het feit dat de praalwagens jaarlijks volledig worden afgebroken, zijn de organisaties van beide lichtstoeten zeer begaan met duurzame bouwtechnieken, recyclage van materialen en energiebesparende maatregelen. De geleidelijke overgang van 12v lampjes naar 'warme' led verlichting zal het totale energieverbruik van de generatoren die de praalwagens verlichten aanzienlijk verminderen.²⁴ Tijdens de twee lichtstoeten is de Molse straatverlichting volledig gedoofd zodat het energieverbruik van de praalwagens wordt gecompenseerd door de gedoofde straatverlichting. De twee organiserende vzw's hebben actieve contacten met andere lichtfeesten in Europa om te leren van elkaar betreffende milieuvriendelijke materialen en energiebesparende maatregelen.

24 Een typische praalwagen met bewegingseffecten zal al snel een generator van zestig tot honderdtwintig kVA nodig hebben.

Conclusie

Donderdag 28 juni 2012 kregen de twee Molse lichtstoeten van de Minister van Cultuur het bericht dat ze werden opgenomen op de Inventaris Vlaanderen voor Immaterieel Cultureel Erfgoed (ICE). De lichtstoeten dienden samen een dossier in, met steun van LECA, het Molse gemeentebestuur en Erfgoedcel k.ERF. Aan de erkenning hangt geen subsidie vast. In het dossier beloven de lichtstoeten er alles aan te doen om de traditie te borgen voor de toekomst. Concrete acties die zullen worden uitgevoerd zijn: meer samenwerken (rond organisatie, communicatie, gezamenlijke ticketverkoop), uitbouwen van de verschillende archieven in samenwerking met het Gemeentearchief van Mol en de Molse Kamer voor Heemkunde, jeugdwerking en opleiding tot 'wagenbouwer' enzovoort.

Deze ICE-erkenning schept nieuwe kansen en opportuniteiten voor de Molse lichtstoeten. Twee naburige wijken, gescheiden door een symbolische spoorlijn, zijn er in een periode van 131 jaar in geslaagd de vlegeljaren van vetes en gehakketak te ontstijgen en in een sfeer van vriendschappelijke en gezonde concurrentie hun lichtstoeten uit te bouwen van een folkloristische fakkeloptocht tot schitterende lichtspektakels die elk jaar weer vele duizenden toeschouwers laten wegdromen in een adembenemende sprookjesachtige sfeer van kleur, licht en technologie.

De manier waarop de Molse lichtstoeten de evolutie in lichttechnieken hebben omarmd, zegt ook iets over de manier waarop ze met hun traditie omgaan. Ze staan open voor vernieuwing, ze plaatsen geen stolp over de traditie maar voorzien ze permanent van nieuwe zuurstof. Steeds echter met respect voor wat hun illustere voorvaders De Schepersvrienden op die 26ste september 1885 in gang gezet hebben.

Literatuurlijst en (digitaal) bronnenmateriaal

De belangrijkste publicaties over de Molse lichtstoeten zijn:

Vier eeuwen Rozenberg – Een Eeuw Lichtstoet, Uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Lichtstoet van de Rozenberg (1885–1985) (Mol 1984).

P. Vos, S. Vanhoof, J. Verbruggen e.a. (reds.), *200 jaar Ginderbuiten Kermis 100 jaar Lichtstoet* (Mol 1985).

Daarnaast is ook informatie te vinden in de ongepubliceerde masterproef: H. Geerts, *Stoeten en optochten in Mol, een volkskundige bijdrage* (Leuven 2001).

Belangrijke bronnen zijn de kranten in het Gemeentearchief van Mol. Deze zijn raadpleegbaar via microfilms en (gedeeltelijk) online te vinden. Lokale kranten (zoals *Het zoeklicht* en *Het Annoncenblad van Moll*) uit de regio Geel en Mol tot 1940 zijn volledig online raadpleegbaar via www.kempensekranten.be. Kranten na 1940 zijn ook via deze online krantenbank op te sporen, maar enkel raadpleegbaar in de documentatie- en archiefcentra van de gemeentes Balen, Dessel, Geel, Laakdal, Meerhout, Mol en Retie.

Daarnaast kan de onderzoeker ook gebruik maken van het fotoarchief van de lichtstoeten, deels ontsloten via de Molse erfgoedbank, www.erfgoedbank.gemeentemol.be.

De inventaris van het filmarchief van de Molse lichtstoeten is ontsloten via de bibliotheekcatalogus van de gemeente Mol. www.gemeentemol.be/bibliotheek.

De inventaris van het verenigingsarchief van de lichtstoeten is (deels) ontsloten via www.archiefbankkempen.be

Een beschrijving van de verschillende bedelzangtradities waaronder 'Krikkrak' en 'Kjèske mee lanteirn' vind je op de projectwebsite van Erfgoedcel k.Erf, www.zing-ze.be. Een uitgebreid dossier per traditie met bronvermelding vind je op de website van Erfgoedcel k.Erf, <http://www.erfgoedcelkerf.be/product.php?lang=NL&prodid=192&catid=115&itemno=&pos=10>

Op volgende websites is eveneens informatie te vinden over de Molse lichtstoeten:

www.rozenberglichtstoet.be

www.lichtstoet.be

<http://www.gemeentemol.be/product/1865/molse-lichtstoeten>

<http://www.immaterieelerfgoed.be/Detail/wat/100>

<http://www.erfgoedcelkerf.be/product.php?lang=NL&prodid=60&catid=124&itemno=&pos=3>

<https://www.facebook.com/RozenbergLichtstoet?fref=ts>

<https://www.facebook.com/lichtstoet?fref=ts>

<http://www.immaterieelerfgoed.be/Detail/hoe/319>

http://www.rozenberglichtstoet.be/docs/uitslagen/HISTORY_RANKINGS_re4_SEP2009.pdf

<http://www.rozenberglichtstoet.be/website%20posted/1885-2009%20125%20Jaar%20Rozenberg%20Lichtstoet/index.html>

Biografie

Stefan Weckx (1961) is sinds 1966 betrokken bij de Rozenberg lichtstoet als wagenbouwer. Hij is sinds 2010 voorzitter van de Koninklijke Maatschappij De Rozenband vzw, de vereniging die de Mol-Centrum Rozenberg lichtstoet organiseert. Hij is master in Hedendaagse Economische Geschiedenis (Vrije Universiteit Brussel) en behaalde een MBA aan de Handelshogeschool Antwerpen. Hij publiceerde over theoretische geschiedschrijving en is sinds 1986 werkzaam in de energiesector.

Janna Lefevere (1981) is master in de Taal- en Letterkunde en master in de Sociale en Culturele Antropologie (KULeuven). Ze is inhoudelijk coördinator bij erfgoedcel k.ERF, het intergemeentelijke samenwerkingsverband rond cultureel erfgoed dat actief is in de Kempense gemeentes Balen, Dessel, Geel, Meerhout, Mol, Retie en Laakdal. Als erfgoedcoördinator brengt zij het lokale erfgoed in kaart en ondersteunt ze (erfgoed)verenigingen en immaterieel cultureel erfgoed-gemeenschappen bij hun erfgoedwerking en -projecten.

Licht

